



सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

छत्रपति शिवाजी महाराज जन्मतिथि
निर्णय समिती

अहवाल व निवेदने

: संपादक :

डॉ. मोरेश्वर गं. वीक्षित
संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व

व

निमंत्रक,

छत्रपति शिवाजी महाराज
जन्मतिथि निर्णय समिती

मंत्रालय

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय

१९६८

१६१७/७०
२७/७/७०

छत्रपती शिवाजी महाराज जन्मतिथी निर्णय समिती

अहवाल व निवेदने

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

प्रास्ताविक

१	समितीच्या नेमणुकीसंबंधी शासकीय निर्णय	१-२
२	समितीच्या पहिल्या सभेचा अहवाल	३-४
३	म. स. द. वा. पोतदार यांचे निवेदन	५-७
४	श्री. वा. सी. वेंद्रे यांचे निवेदन	८-२१
५	प्रा. ग. ह. खरे यांचे निवेदन	२२-२६
६	प्रा. न. र. फाटक यांचे निवेदन	२७-३०
७	श्री. व. मो. पुरंदरे यांचे निवेदन	३१-३४
८	म. स. द. वा. पोतदार यांचे प्रा. न. र. फाटक यांच्या टिप्पणावद्दल विचार	३५-३८
९	प्रा. न. र. फाटक यांच्या निवेदनास प्रा. ग. ह. खरे यांचे उत्तर	३९-४६
१०	म. स. द. वा. पोतदार यांचे प्रा. न. र. फाटक यांच्या टिप्पणावद्दल विचार (पुरवणी).	४७-४८
११	डॉ. आ. ग. पवार यांचे निवेदन	४९
१२	प्रा. न. र. फाटक यांचे उत्तर	५०
१३	समितीच्या दुसऱ्या सभेचा अहवाल	५१-५२
१४	शासनाचा निर्णय कळविणारे पत्र	५३

छत्रपति शिवाजी महाराज जन्मतिथी

प्रास्ताविक

शिवाजी महाराज शिवनेरीस जन्मले. लोकमान्य टिळक यांनी इ. स. १६२७ हेच वर्ष शिवजन्माचे ठरवून शिवजयंत्युत्सव रूढ केला. सध्या महाराष्ट्र शासन वरील वर्ष ग्राह्य धरून दरवर्षी शिवजयंती उत्सव सार्वजनिक सुटी देऊन साजरा करते. सन १९२५ मध्ये इतिहास संशोधक राजवाडे यांनी "शिवचरित्र प्रदीप" या ग्रंथांत आपला लेख छापून त्यांत सन १६२७ च्या शिवजन्मतिथीस आपले अनुकूल मत दिले. त्याच सुमारास अर्विक संशोधन होऊन जेथे शकावली, शिवभारत आदि अस्सल साधने उपलब्ध झाल्यामुळे शिवजन्म स. १६३० त झाला अशा प्रकारचे जोरदार प्रतिपादन होऊ लागले. अशा रीतीने शिवजन्मतिथी सांगणारे दोन पक्ष निर्माण झाले व दोन्हीही आपण पुरस्कारलेली तिथी खरी असल्याचे जनतेस आवर्जून सांगू लागले. अशा रीतीने वाद निर्माण झाला. म्हणून छत्रपति शिवाजी महाराज यांची खरी जन्मतिथी कोणती हा वादग्रस्त प्रश्न सोडवून जन्मतिथी निश्चित करून जाहीर करण्याबाबत शासनास शिफारस करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने पुढील तज्ञांची समिती नियुक्त केली. (शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, शासन निर्णय क्र. ए.एन्.एम्. १०६५-ऊ-८९१४५, दिनांक ३ नोव्हेंबर १९६६) :-

- तिथी ३ १. महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, पुणे. नवी
२. प्रा. न. र. फाटक, मुंबई. जुनी
३. डॉ. आ. ग. पवार, कोल्हापूर. जुनी
४. प्रा. ग. ह. खरे, पुणे. नवी
५. श्री. वा. सी. बेंद्रे, मुंबई. नवी
६. श्री. व. मो. पुरंदरे, पुणे. नवी
७. डॉ. मोरेश्वर गं. दीक्षित (समितीचे निमंत्रक). नवी

या समितीने ३१ डिसेंबर १९६६ पर्यंत आपला अहवाल शासनाला सादर करावा असे उपरोक्त शासन निर्णयाद्वारे कळविण्यात आले होते. समितीची पहिली बैठक दिनांक ३ डिसेंबर रोजी भरविण्यात आली. डॉ. पवार यांचे खेरीज सर्व सभासद या बैठकीस उपस्थित होते. शके १५४९ (इ. स. १६२७) व शके १५५१ (इ. स. १६३०) या दोनच वर्षांच्या जन्मतिथीबाबत सभासदांत मतभेद दिसून आले. तेव्हा दोन्ही पक्षांनी आपापले मुद्दे साधार लिहून आणावे व पुढील बैठकीत त्यावर चर्चा व्हावी असे ठरले. सर्व सभासदांना आपापल्या मताच्या पुढावर आपली निवेदने समितीच्या निमंत्रकांकडे पाठविण्याची न्निती करण्यात आली. समितीची मुदतही यासाठी २८ फेब्रुवारी १९६७ पर्यंत शासनाकडून वाढवून घेण्यात आली.

डॉ. आ. ग. पवार यांबेरीज सर्व सभासदांनी आपापली निवेदने निमंत्रकांकडे पाठविली. या निवेदनाच्या प्रती टंकलिखित करून घेऊन सर्व सभासदांच्या अवलोकनार्थ पाठविण्यात आल्या. म. म. द. वा. पोतदार, प्रा. ग. ह. खरे, श्री. वा. सी. बेंद्रे व श्री. व. मो.

पुरंदरे या सभासदांनी आपल्याला 'फाल्गुन वद्य तृतीया शके १५५१' ही तारीख छत्रपति शिवाजी महाराज यांची जन्मतिथि म्हणून मान्य असल्याचे आपल्या निवेदनाद्वारे कळविले. तर प्रा. न. र. फाटक यांनी आपल्याला "वैशाख शुद्ध द्वितीया शके १५४९" ही जन्मतिथीच खरी वाटते असे मत आपल्या टिपणात मांडले. प्रा. फाटक यांच्या मताच्या खंडनार्थ म. म. पोतदार व प्रा. खरे यांनी निवेदने पाठविली. म. म. पोतदार यांनी आणखी एक पुरवणी टिपण या विषयावर पाठविले.

समितीची दुसरी सभा २३ फेब्रुवारी १९६७ रोजी बोलाविण्यात आली. सर्व सभासद या बैठकीस उपस्थित राहिले. डॉ. पवार यांना त्यांचे मत विचारले असता या बाबतीत (घरचा) निर्णायक पुरावा नसल्यामुळे, जुनी तिथीच चालू ठेवावी असे आपले मत त्यांनी व्यक्त केले. सभेत चर्चा होऊन या विषयावर सर्व सभासदांचे एकमत होऊ शकले नाही. सभा चालू असतानाच शिवछत्रपतींच्या जन्मतिथीबाबतचा प्रश्न बहुमताच्या जोरावर सोडविता येणार नाही असे आपले मत असल्याचे प्रा. फाटक यांनी निमंत्रकांना लिहून कळविले. शेवटी तिथीवद्दल सभेत एकमत न झाल्याने सभासदांची निवेदने व अहवाल शासनाकडे पाठवून याबाबतचा निर्णय शासनादरम्यान सोपवावा असे ठरले. त्याप्रमाणे समितीच्या सभेचा अहवाल व सभासदांची टिपणे शासनाकडे पाठविण्यात आली.

शेवटी दिनांक ९ मे १९६७ रोजी शासनाकडून समितीच्या निमंत्रकांना कळविण्यात आले की, "ठाम पुरावा उपलब्ध होईपर्यंत किंवा इतिहासतज्ञांत एकवाक्यता येईपर्यंत शासनाने समारंभाच्या सोईसाठी जुनीच तिथी म्हणजे वैशाख शुद्ध द्वितीया शके १५४९ (इ. स. १६२७) ही चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे."

समितीचा अहवाल व सभासदांची निवेदने सर्वांच्या माहितीसाठी प्रसिद्ध करावीत अशी इच्छा अनेकांनी व्यक्त केली, म्हणून शासनाच्या संमतीने ती येथे प्रकाशित करण्यात येत आहेत.

सभासदांची निवेदने ज्या क्रमाने निमंत्रकांकडे आली त्याच क्रमाने ती इथे छापली आहेत.

(१) समितीच्या नेमणुकीसंबंधी शासकीय निर्णय :

छत्रपती शिवाजी महाराज जन्मतिथी निश्चित करण्यासाठी राज्य पातळीवर समिती नेमण्याबाबत

महाराष्ट्र शासन

शिक्षण व समाजकल्याण विभाग

शासन निर्णय क्र. ए. एन्. एम्. १०६५-ऊ-८९१४५

सचिवालय, विस्तार भवन, मुंबई-३२

दिनांक ३ नोव्हेंबर १९६६ ते ३१ डिसेंबर १९६६

वाचा—संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व विभाग यांचे अर्धशासकीय पत्र क्रमांक ९९-पिपुडी-१६१९, दिनांक १४ सप्टेंबर १९६६.

शासन निर्णय—छत्रपती शिवाजी महाराज यांची जन्मतिथी कोणती हा सध्याचा वादग्रस्त प्रश्न सोडवून जन्मतिथी निश्चित करून जाहीर करण्याबाबत शासनास शिफारस करण्यासाठी खालील तज्ज्ञांची समिती नेमण्यात येत आहे:—

१. महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, पुणे,
२. प्राध्यापक न. र. फाटक, मुंबई,
३. डॉ. ए. जी. पवार, कोल्हापूर,
४. श्री. ग. ह. खरे, पुणे,
५. श्री. वा. सी. बेंद्रे, मुंबई,
६. श्री. व. मो. पुरंदरे, पुणे,
७. डॉ. मो. गं. दीक्षित संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व विभाग, मुंबई. (समितीचे निमंत्रक).

२. प्रारंभी समितीची मुदत ३१ डिसेंबर १९६६ पर्यंत राहिल. या अवधीत समितीने आपला अहवाल सादर करावा अशी विनंती आहे. हा अहवाल संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, हे समितीतर्फे समितीचे निमंत्रक म्हणून शासनाला सादर करतील.

३. वरील समिती 'राज्य समिती' म्हणून संबोधण्यात येईल. प्रशासकीय सदस्य हे वेळोवेळी दुस्त केलेल्या मुंबई नागरी सेवा नियम खंड २ मधील श्रेणी १ नियम १ (एक) (ब) परिशिष्ट ४२-अ (विभाग १) प्रमाणे प्रवासभत्ता व दैनिक भत्ता मिळण्यास पात्र

ठरतील. प्रशासकीय सदस्यांना जेव्हा प्रवासभत्ता अनुज्ञेय नसेल तेव्हा त्यांना प्रतिदिनी प्रति बैठकीस प्रत्येकी रुपये २ (दोन) पर्यंत प्रत्यक्ष वाहन भाडे देण्यास यावे.

४. यावर होणारा खर्च मागणी क्र. ५३ शिक्षण व समाज कल्याण विभाग-२७-वैज्ञानिक विभाग-डी-पुरातत्व विभाग-डी-१-पुरातत्व विभाग-डी-१(३) "भत्ते व मानवेतन वगैरे—प्रवास भत्ता" या अर्थसंकल्प शीर्षाखाली खर्चाखाली दाखवून तो संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व विभाग, यांनी चालू वर्षाच्या तरतुदीतून भागवावा.

५. हा शासन निर्णय वित्त विभागाची सहमती मिळवून करण्यात आला आहे. (पहा : अनीपचारिक संदर्भ क्रमांक १८९८०-१९६८-२, दिनांक २६ ऑक्टोबर १९६६).

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

डु. चि. मोहिले,
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन.

(२) समितीच्या पहिल्या सभेचा अहवाल :

छत्रपति शिवाजी महाराज जन्मतिथि निश्चित करण्यासाठी शासनाने शिक्षण व समाज-कल्याण विभाग निर्णय क्रमांक ए.एन्.एम्.-१०६५-ड-८६१४५, दिनांक ३ नोव्हेंबर १९६६ अन्वये खालील तज्ञांची समिती नेमली—

१. म. म. द. वा. पोतदार, पुणे,
२. डॉ. ए. जी. पवार, कोल्हापूर,
३. श्री. ग. ह. खरे, पुणे,
४. श्री. वा. सी. बेंद्रे, मुंबई,
५. श्री. ब. मो. पुरंदरे, पुणे,
६. प्रा. न. र. फाटक, मुंबई,
७. डॉ. मो. गं. दीक्षित (समितीचे निमंत्रक).

वरील समितीची पहिली सभा तारीख २८ नोव्हेंबरला बोलविण्याचे ठरले होते, पण तो दिवस सभासदांना सोईचा नसल्यामुळे पहिली सभा दिनांक ३ डिसेंबरला घेतली.

डॉ. ए. जी. पवार ह्यांनी उपस्थित रहाता येत नाही असे दिलगिरीदर्शक पत्र पाठविले होते. इतर सर्वजण हजर होते.

सभा ठीक १२ वाजता शनिवार, तारीख ३ रोजी संचालकांच्या खोलीत सुरू झाली. सभा कोणत्या कारणासाठी बोलाविली आहे ते व सर्व सभासदांनी बसून आपला निर्णय शासनास कळवावयाचा आहे असे प्रारंभी निमंत्रकांनी जमलेल्या सभासदांचे स्वागत करून त्यांना सांगितले.

जमलेल्या सभासदांपैकी श्री. वा. सी. बेंद्रे म्हणाले की, हजर असलेल्या सभासदांपैकी किती जणांना शके १५४९ ही तिथि ग्राह्य आहे व कोणास शके १५५१ मान्य आहे हे समजल्यावर दोन पक्ष होतात. त्यावर प्रा. न. र. फाटक यांनी आपल्याला शके १५४९ मान्य आहे असे सांगितले. म. म. पोतदारांना शके १५५१ ची तिथीच योग्य असे वाटले. इतर सभासदांनीसुद्धा शके १५५१ लाच आपली संमति दर्शविली. त्यावर प्रा. न. र. फाटक यांनी सुचविले की, हा प्रश्न बहुमतांच्या जोरावर सोडवून तसा निर्णय शासनाला कळवू नये. संचालक, डॉ. दीक्षित ह्यांनी आपण शासनास कशा रीतीने कळविणार हे स्पष्ट केले. ते म्हणाले की, दोन्ही पक्षांनी आपआपले मुद्दे साधार लिहून आणावे व त्यावर पुढील बैठकीत चर्चा व्हावी. प्रा. ग. ह. खरे यांनी असे सुचविले की, प्रत्येक सभासदाने आपण कोणती तिथि ग्राह्य मानतो ह्याबद्दलचे टिपण लिहावे व ते दुसऱ्या सभासदांस वाचावयास द्यावे. हाच मुद्दा पुढे चालवून म. म. पोतदार म्हणाले की, मी माझे टिपण १० डिसेंबरला देईन. हे इतर सभासदांस जमणे शक्य नाही असे त्यांनी सांगितल्यावरून प्रत्येक सभासदास ते आपले टिपण केव्हा तयार करतील हे डॉ. दीक्षित यांनी विचारले. बहुमताने तारीख १० जानेवारीपर्यंत प्रत्येकाने आपले टिपण डॉ. दीक्षित एन ए २९५३-२

यांजकडे पाठवावे. त्यांनी त्याच्या प्रती सर्व सभासदांस पोंचल्या कराव्या आणि जानेवारी २० च्या सुमारास दुसरी सभा बोलवावी असे सर्वानुमते ठरले.

शासनाकडे ह्या समितीचा निर्णय डिसेंबर अखेर कळवावा असे शासकीय परिपत्रकाद्वारे कळविले होते. पण पहिल्या सभेच्या वर उधृत केलेल्या वृत्तांतावरून शासनास हवा असलेला समितीचा निर्णय डिसेंबर अखेरपर्यंत कळविणे हे शक्य नाही म्हणून ह्या समितीची मुदत २८ फेब्रुवारीपर्यंत वाढवून मिळावी असे ठरले.

मो. गं. दीक्षित,
निमंत्रक.

(३) महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार यांचे निवेदन :

एखाद्या ऐतिहासिक घटिताची निश्चित करावयाची तर त्याला प्रमाणबळ पहावे लागते. शिवजन्मतिथि या घटिताचा निर्णय असाच प्रमाणबळावर केला पाहिजे. तसा निर्णय पुष्कळ खंडनमंडन होऊन विद्वन्मान्य झाल्याला तीस चाळीस वर्षे होऊन गेली. या काळी झालेल्या वादविवादाची कात्रणे, शिवचरित्रप्रदीप, बर्थडे ऑफ शिवाजी, शिवभारत इत्यादि अनेक लहान मोठे ग्रंथ, पुस्तके वगैरे प्रसिद्ध झाली. कोणताहि मातवर आक्षेप अनुत्तरित राहिला नाही. तेव्हा निर्णित प्रश्नावर चर्चा आपल्या समितीला करावयाची आहे असे मला म्हणावे लागते.

वरील कलमात म्हटल्याप्रमाणे प्रमाणबळ पाहून शिवजन्माच्या घटिताचा निर्णय केला पाहिजे.

गेल्या शें-सवाशें वर्षे शिवजन्माची तिथि बके १५४९ वैशाख वद्य २ ही साधारणपणे ग्राह्य झालेली होती. त्यांत शके १५४९ वैशाख एवढी घटितां गेले बहु पठित होती. द्वितीया - वार इत्यादि अंगे विक्षेपी किंवा विसंगत होती. परंतु या शिवजन्मतिथि घटिताला कोणचे एकहि समकालीन प्रमाणबळ उपलब्ध नव्हते.

प्रमाणबळ पाहतांना प्रमाणाच्या समकालीनत्वाला सर्वांत महत्त्व द्यावे लागते. समकालीनांतहि विसंगति आढळू शकते. मग प्रमाणाचे मूळ हेतुग्रस्त, अज्ञानग्रस्त, भ्रान्तिग्रस्त केवळ श्रुत की दृष्ट, शुद्ध की शकल अशी विविध परीक्षा करणे प्राप्त होते. त्या संदर्भात प्रमाणाचे बळाबळ ठरवावे लागते. या शास्त्र विधीला अनुसरून शिवजन्मतिथीच्या घटिताबद्दल उपलब्ध प्रमाणांचे (सर्वप्रमाणे व विवेचने पूर्वीच प्रसिद्ध झालेली आहेत) आवश्यक तेवढे दिग्दर्शन या टांचणांत उपन्यासार्थ करून ठेवतो.

१. पूर्वीची शिवजन्मतिथि शके १५४९ वैशाखची. याला प्रथम विरोध प्राप्त जेथे शकावलीतील शिवजन्माचे नोंदीमुळे. ही नोंद प्रथम कै. लोकमान्य टिळकांचे द्वारे ज्ञात झाली (१९१५-१६) व पुढे भारत इतिहास संशोधक मंडळ चतुर्थ संमेलन वृत्तांत (शके १८३८ च्या) प्रसिद्ध झाली. तींत शके १५५१ शुक्ल संवत्सर महिना फाल्गुन तिथि वद्य ३ याशिवाय वार शुक्रवार नक्षत्र हस्त घटि १८ पळे ३२ गड ५ पळे ७ इतकी घटितांची प्रमाणांगे निर्दिष्ट आहेत. इतकी अंगे दिलेली शिवजन्मतिथि हीच पहिली इतक्या वर्षांनी प्रथम उजेडांत आली.

हे जेथे घराणे शिवाजी-शहाजींशीं फार निकट संबद्ध असल्याचे त्यांच्याच घराण्यात उपलब्ध झालेल्या शेकडो अस्सल विश्वसनीय मूळ फर्मानपत्रादि साधनांवरून सिद्ध झालेले आहे. या सिद्धीवर आक्षेप घेण्याला कोठे जागाच सांपडली नाही. या जेथे शकावलीतली शेवटची नोंद शके १६१९ तील आहे.

शकावलीचा लेखक व लेखनकाल निश्चित नाहीत; पण अनुमान होते की, दोन्ही समकालीन वर्गांत मोडतील. येथे समकालीनपणाची व्याप्ति जरा शिथिल धरली आहे. मात्र लेखकाची एन ए २९५३-२४

“कुळी” सर्व श्रेष्ठ व विश्वास्य कोटींतला ठरण्यासारखा आहे आणि शकावली नोंदीच्या दृष्टीने ही आज तरी सर्ववरिष्ठ होऊन बसली आहे. असे हे मातबर प्रमाण आहे. या जेथे शकावलीच्या वर्गांत मोडतील अशा त्रुटित दोन तीन शकावली आढळल्या आहेत. त्यांची सर्वांची कुळी एकच.

२. जेथे शकावलीवरून कुतूहल जागृत झाले. शोधाला गति मिळाली आणि शिवभारत (अनुपुराण) या बहुमोल ग्रंथाची उपलब्धि झाली. कर्ता परमानंद. काव्याचे रूप असले आणि ते सुंदर असले तरी गाभा इतिहासाचा आहे. परीक्षेला उत्तम उतरलेला निघाला. त्यांतहि परमानंदांकडून शिवजन्माच्या जेथे मितिलाच पुष्टि मिळाली. परमानंद शक शालिवाहन भू-वाणप्राणचंद्र म्हणजे १५५१ सांगतो. मास फाल्गुन, पक्ष कृष्ण, तिथि तृतीया, ऋतु शिशिर, संवत्सर शुक्ल, उत्तरायण निशिलग्न.

या तपशिलात शक, महिना, पक्ष, मिति इतकी अंगे जेथ्याप्रमाणेच आहेत.

शिवभारत कर्ता कवींद्र परमानंद याचा उल्लेख पुढे जयपूर अखबारांत अगदी समकालीन असा आढळला. यामुळे परमानंदाचे प्रमाण समकालीन व शिवाजीच्या विश्वासू वर्गांतले असे स्पष्ट झाले. या कुटुंबाला मिळालेली इनामपत्रेहि आढळली. म्हणजे या प्रमाणाला अधिक मातबरी आली. नव्या तिथीचे प्रमाणबळ येणे करून फारच वाढले.

भोसले घराण्याच्या तंजावर व कोल्हापूर दोन्ही शाखांत शिवभारताच्या प्रती आढळल्या. मातबरीत आणखी वजन पडले.

३. पंडित रघुनाथ शास्त्री पटवर्धन द्वारा तिसऱ्या प्रमाणाचा शोध लागला. हे प्रमाण राजस्थानात मिळाले. जयपूरचे राजज्योतिषी - जयसिंह - शिवाजीचे समकालीन - चंडु-वंशीय - शिवराम ज्योतिषी यांच्या हातची शिवजन्मतिथीची नोंद मिळाली आणि त्याला जोडून कुंडली.

मितीचे वर्ष संवत्सत (तो उत्तरेतला प्रचलित प्रवात) १६८६ याचा शक शालिवाहनी १५५१ महिना अमांत पद्धतीचा फाल्गुन, पक्ष वद्य, वार शुक्रवार आणि उ. घटि ३० ९ रवि १०-३३, लग्न ४-२९.

या प्रमाणानेहि शक १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार हे जेथे तपशील समर्थित झाले आणि नवीन तपशिलाची भर पडली.

या प्रमाणाला समकालीनत्व, उच्च कुळ, हस्ताक्षर इत्यादि बळें लाभली. याची मातबरी सर्वांच्यावर गेली.

पहिले जेथे प्रमाण - स्यळ कारी मावळांत पुण्याजवळ.

दुसरे शिवभारत प्रमाण - स्यळ कोल्हापूर - तंजावर.

तिसरे शिवराम ज्योतिषी - राजस्थान स्थळ.

शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार हा तपशील तिघांचा सारखा. तिघांना समकालीनत्वाचा मान - निकट संबंधाचा मान - शेवटला शिवराम स्वतःच लिहिणारा.

तिघांची ठिकाणे दूर दूरची, स्वतंत्र, एकाची एक नकल म्हणण्याला जागा नाही. जशी शिवभारतावरून बृहद्दीश्वर शिलालेखांत उतरलेल्या मिती संबंधी स्थिति म्हणता येते. अशी मातबरी तीन प्रमाणे विचारात घेता शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि शक याप्रमाणे नोंदणे व स्वीकारणे अपरिहार्य होते व जुनी १५४९ ची शक तिथि त्याज्य ठरवावी लागते.

प्रमाण सिद्ध शिवजन्मकाळाची नोंद याप्रमाणे करावी लागते. शक १५५१ फाल्गुन वद्य तृतीया शुक्रवार.

शिवराम लिखित राजस्थानी मितीला राजस्थानांतच दोन नोंदीचे पाठबळ आणखी मिळाले. एक श्री. डेराश्री व दुसरे डॉ. दशरथ शर्मा यांकडून. थोडा घटकांचा तपशील भेदाचा. पण राजस्थानी कुळी म्हणून शिवरामाहून निराळे प्रामाण्य शक महिना तिथि वार या अंगांना नाही.

याप्रमाणे घटित निर्णय झाला. बलवत्तर प्रमाणांनी सिद्ध झाला. आता लक्षांत ठेवावयाचे ते हे की, या शिवजन्म घटिताची ही नवी १५५१ ची मिति ठाम प्रमाण घेऊन मग इतर घटनांचे विवेचन करूनच त्यांचा निर्गम केला पाहिजे. सिद्ध घटिताचा लोप असिद्ध घटितांनी होऊ शकणार नाही. करू पाहणे सर्वस्वी अशास्त्रीय ठरेल. असिद्ध घटितांनी सिद्ध घटिताला वाद्य आणतांच येणार नाही.

येणेप्रमाणे शिवजन्म तिथीचा होणारा नवा निश्चय अच्छेय व अभेद्य आहे.

दत्तो वामन पोतदार

शक संवत्सर १५४८ क्षय १५५१ शुक्र
१५४६ रक्ताक्षी १५४९ प्रभव १५५२ श्रेष्ठ
१५४७ शोभन १५५० विभक्त १५५३ शुभ

(४) श्री. बा. सी. केव्हे यांचे निवेदन :

पूर्वी राजेमहाराजांच्याही घराण्यात वाढदिवस साजरे करण्याचा प्रघात नव्हता. कदाचित् परधर्मांनी पुनर्जन्म हा तेवढासा पुण्यप्रद योग मानला नसल्यानेही जन्मतिथीला महत्त्व दिले गेले नसेल. हा संस्कार अगदी आधुनिक आहे. उलट हिंदु आचार धर्मपद्धतिप्रमाणे श्राद्धपक्ष मात्र होत होते. त्यामुळे मृत्यूच्या तिथी जसा ५-७ पिढ्या तरी स्मरणांत ठेवणे आवश्यक होते तसे ते जन्मतिथीचे नव्हते. त्रैवर्णिकांना कांही उपनयन-विवाहासारख्या विधीसाठी जन्महुंडलीची गरज मुहूर्तासाठी लागे. त्यामुळे त्रैवर्णिकांच्या घराण्यात अशा कुंडल्यांची गरज भासे. मात्र या कुंडल्यांचा लग्नविधीनंतर फारसा धार्मिक व्यवहारात उपयोग नसे. भविष्यासाठी उपयोग करण्याचा प्रघात शिवशाही महाराष्ट्रात जरा उशिराच पडू लागला. सारांश, जन्मतिथीची माहिती लोकांत सहजासहजी रूढ राहण्यासारखी सतराव्या शतकांतील परिस्थिति नव्हती.

शिवाजी महाराजांच्या जन्मापूर्वीपासूनच शहाजी महाराजांची पुण्याहून वस्ती उठल्यामुळे शहाजी महाराजांचा खासगी पत्रव्यवहार व टिपणे महाराष्ट्रातून कर्नाटकात गेली. त्यामुळे हा अव्वल पुरावा महाराष्ट्रातील लेखकांना मिळण्यासारखा नव्हता. अशा परिस्थितीत अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील व नंतरच्या बखरकारांनी व एकोणिसाव्या शतकात चिटणीसांनी व इतर इतिहासकारांनी शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि ऐकीव पुराव्यावरून दिलेली आहे. बखरकारांच्या तिथीचा तपशील :

सतराव्या शतकाच्या अखेरीचा परंतु सर्वांत जुना बखरकार जो संभासद त्याने शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि दिलेली नाही. इतकेच नव्हे तर त्यांचा ज्येष्ठ बंधुसंभाजी याचाही जिजाईच्या पुत्रांत उल्लेख नाही.

चित्रगुप्तानेही महाराजांची जन्मतिथि दिलेली नाही. मात्र आयुष्यमानाच्या गणितास उपयुक्त असा एक उल्लेख केलेला आहे व त्यात "..... (शिवाजी) स्वामीस बारा वर्षेपर्यंत आपणा (शाहाजी) सन्निध ठेवणे. तदनंतर पुढे न ठेवणे," (पृ. २ चित्र व) असे म्हटले आहे.

"एक्याणव कलमी बखर" (लेखन काल १७६० इ. स. नंतरचा) ह्या जन्मतिथीचा उल्लेख "वैशाख मास शुद्ध ५ चंद्रवारी शके १५५९ क्षयनाम संवत्सरी पुत्र जन्मला, त्याचे नाव शिवाजी" या शब्दात करते (एकब. क. १५) शकाचा आंकडा चुकला आहे. तो १५४९ जसा वाचावयाचा मोह होतो तसाच मोह १५५१ वाचण्याकडेही होतो. १५४९ शकाला प्रभव संवत्सर होता व क्षय शके १५४८ ला होता. गत संवत्सर देण्याचा प्रघात महाराष्ट्रात नव्हता. शके १५५९ ला ईश्वर संवत्सर आहे व वैशाख शुद्ध ५ ला बुधवार आहे. १५४९ च्या वैशाख शुद्ध ५ ला मंगळवार आहे. क्षय संवत्सराच्या वैशाख शुद्ध ५ ला गुरुवार आहे. येथे तिथि वार शक संवत्सराचा काहीच मेळ बसत नाही. कालदर्शक उल्लेखात—(१) जिजाऊ शिवाजीच्या खेपेने गरोदर असताना जाधवरावाने शाहाजी जिजाईचा पाठलाग केला. शाहाजी जिजाईला टाकून पळाला. जाधवरावास लोकांनी फजित केल्यावर त्याने जिजाईला शिवनेरीस पाठविली. (एकब. क. १४३) (२)..... दादाजी

१५५४ शोभन १५५७ शुभ १५६० अशुभ
१५५५ शोभन १५५८ शुभ १५६१ अशुभ
१५५६ शोभन १५५९ शुभ १५६२ अशुभ

कोंडदेव यांचा मृत्यु जाला ते समई सोळा सतरा वर्षांचे शिवाजी राजे होते. (एकब. क. २४). याच बखरकाराने शिवाजीच्या राज्याभिषेकाची तिथी "चैत्र शुद्ध प्रतिपदा शुक्रवार" अशीच चुकीची दिली आहे.

मल्हार रामराव चिटणीसाने शिवाजीची जन्मतिथि "शके १५४९ पंधराशे एकूणपन्नास, प्रभव नाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध २ गुरुवार" अशी दिली आहे. येथे शक संवत्सराचा जरी मेळ बसत आहे तरी तिथि वाराचा मेळ नाही. वैशाख द्वितीयेला शनवार होता. कालदर्शक इतर उल्लेखात (१) जाधवरावाचा जिजाईच्या गरोदरपणातील पाठलाग आहे. (२) "श्री. शाहाजीमहाराज (यांनी) पूर्वी माहुली किल्ल्याहून दौलताबादेचे पादशाहीत (निजाम शाहीतून जातेसमयी जिजाऊ बाईसाहेब गुरुदर निभावणार नाहीत, म्हणून शिवनेरीत ठेविली (होती) तेथे (त्यांस) शिवाजी राजे जाले. महाराजा चंजाऊस प्रांती जाहागिरीत गेले, तिकडेच राहिले. जिजाबाईचे (यांचे व) पुत्राचे भेटीस फार दिवस जाले. सात वर्षांचे वय जाले. त्यास अवलोकन करावे" म्हणून बोलावणे पाठवून घेऊन येऊन... समागमें घेतले." (चिटब. क. ३८).

चिटणिसानंतरची बखर, म्हणजे "मराठी साम्राज्याची छोटी बखर". या बखरीप्रमाणे शिवाजी महाराजांचा जन्म "शके १५४९ क्षयनाम संवत्सरे माहे वैशाख शुद्ध ५ चंद्रवासरी" झाला. शकाच्या आंकड्याखेरीज तिथीचा तपशील ९१ कलमी बखरी सारखाच आहे. (पृ. ९) जाधवरावांचा पाठलाग व दादाजीपंत वारले त्यावेळी शिवाजींचे वय सतरा वर्षांचे होते ह्याही दोन्ही गोष्टी तशाच आहेत. मात्र ही बखर शिवाजी पुण्याकडेच होता व कर्नाटकात नेला नव्हता असेच स. गते व त्याचे कारण म्हणजे "जिजाबाई व शिवाजी पुत्र यांचा त्याग केला. मुख पहाणार नाही म्हणून बोलले" (पृ. १३) हे दिले आहे.

"शिवदिग्विजय" ही बखर १८१८ इ. स. ची आहे. यात जिजाईच्या पाठलागाचा मजकूर नाही. परंतु शाहाजी विजापुराकडे आपल्या नूतन जहागिरीवर गेला तेव्हा "समागमें जिजाऊसाहेब आणावी तरी सात आठ महिन्यांची गरोदर जाली. याजमुळे शिवनेरीस दादोजी कोंडदेवाकडे पाठविली. विजापुरी सरदारीचा बंदोबस्त शके १५४८ प्रमाथी (१५४८ ला क्षय संवत्सर होता. आणि प्रमाथीला शक १५६१ होता) नाम संवत्सरी जहाला. बाई-जवळ बाळकृष्णपंत हणमते नारो त्रिमल याचे चुलत बंधु, शंकराजी नोळकट व रघुनाथ बल्लाळ कोर्डे... दिले. (पृ. ५०) पुढे बखर सांगते. "जिजाबाईचे पोटी प्रथम दौलताबादेस असता शके १५४५ मध्ये पुत्र (संभाजी) जाला... ते पांचचार वर्षांचे समागमेंच विजापुरास आणिले... दुसरे लग्न विजापुरी तुकाबाईशी शके १५४९ आनंदनाम संवत्सरी वैशाखमासी लग्न जहाले... शिवनेरी येथे बाई एकटी... स्वामीचा वियोग जाला... (जन्मतिथि श्लोकांत दिली आहे.) शके १५४९ प्रभव संवत्सर वैशाख शुद्ध २ गुरुवार शिवाजी राजे यांचा जन्म जाला. (पृ. ५३-४). यानंतर दादोजीने शिवाजींचे पहिले लग्न शिवाजीच्या मुलीशी शके १५६२ विक्रम संवत्सरो वैशाख शुक्ल ५ स केल्याचे म्हटले आहे. (पृ. ९८-९९) येथे शक संवत्सराचा मेळ आहे. इंग्रजी तारीख १६ एप्रिल १६४० येते. हीही बखर जिजाई-शेव जी कर्नाटकात न गेल्याचे मानते. शेवटी शिवाजीची आयुमर्यादा ५२ वर्षे १० महिने व २ दिवस दिली आहे. व त्यात १२ वर्षे बाळपण व २ वर्षे राजकारण दिले आहे. (पृ. ४६९). या बखरकारांनी कालज्ञानाच्या अभावी त्यास मिळाल्या त्या सर्व दंतकथांचा खिचडा करून आपली कथा रंगविली आहे.

“शिवाजी प्रतापां”त शाहाजी-जिजाईचा पाटलाग झाला तेव्हा ती सहा सात महिन्यांची गरोदर होती व तीस “शके १५४९ रक्ताक्षी (१५४९ ला प्रभव संवत्सर व रक्ताक्षी संवत्सराला १५४६ शक होता.) नाम संवत्सरे पुत्ररत्न (शिवाजी) जाले” असे लिहिले आहे. फक्त शक संवत्सर दिला आहे. तोही चुकीचा आहे. त्यानंतर मजकूर येतो. “नंतर शिवाजी राजे सात आठ वर्षांचे जाले. जन्मापासून भेटी नाही... तरी जाऊन भेटले.” (पृ. ६१). यानंतर चार-साडेचार वर्षांची शिवाजीची यवनाविरुद्ध लीळा व लग्न झाल्याचा पाल्हाळ येतो व नंतर जिजाई-शिवाजी पुण्यास येतात. या लिहिण्यातील तपशीलावरून शिवाजी बारा वर्षांनंतर पुण्यात आला असे दिसते.

यानंतर “शेडगावकर भोसले यांची वखर” पाहू. या वखरीतही सत्य कालज्ञानाच्या अभावी निरनिराळ्या काळात घडलेले प्रसंग संमिश्र करून त्यांचा कालही कल्पनेने सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे सर्वच मजकुरात इतका गोंधळ झाला आहे की, तो अलग करून सांगणेही कठीण झाले आहे. या वखरीतील जरूर तो भाग पुढे उद्धृत करितो. “... लुखजी जाधवराव वजीर यांची दौलतावादेस लढाई जाहाली. नंतर तेथून फौजसुद्धा शाहाजीराजे निघून माहुली किल्ला वसई नजिक आहे तेथे पादशाहाजादी व त्यांचे पुत्र शाहाजीराजे यांनी माहुली किल्ल्यावर दोघासी ठेविले नंतर आपली स्त्री जिजाऊ आईसाहेबही समागमे होती. ती गरोदर होती. सवय त्याजला शिवनेरी किल्ल्यावर नेऊन ठेविली...” (पृष्ठ १२). नंतर (शिगणापुराहून) तेथून कूचदरकूच करून विजापुरास लढाई करित करित गेले. शके १५४८ क्षयनाम संवत्सरे फसली सन, १०३६ या साली तेथे जाऊन सुलतान महमदशा पादशाहा याची व शाहाजीराजे या उभयतांचे भेटीचा समारंभ जाहाला... (नंतर जाधवरावाशी लढाई). (पृ. १३). नंतर सुलतान महमद पादशाहा... यानी राजे याजवर मेहेरवानी करून शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सरे फसली सन १०३७ या साली वजीरीची वस्त्रे देऊन... ठेवले... शिवनेरी किल्ल्यावर होती ती प्रसुत जाहाली. शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सरे फसली सन १०३७ मित्ती वैशाख शुद्ध ३ रोजी शनवार (रविवार होता) रोहिणी नक्षत्र कर्कलग्न या दिवशी जन्म जाहाला... नाव शिवाजी राजे असे ठेविले” (पृ. १४). यांतील मजकुरावरून जिजाई-शिवाजी कर्नाटकांत गेल्याचा बोध होत नाही. पुढे मजकूर येतो: “चंदीचंदावरकडे राज्य करीत आहेत तो इकडे शिवाजीराजे आपले वयांत सतरा अठरा वर्षांचे जाहाले. मग शके १५६६ तारणनाम संवत्सरे फसली सन १०५४ या सालापासून बंडावा करू लागले... (पृ. १६). वरील मजकुरात भातवडीची लढाई, खंडागळेवरून झालेले द्वंद्व, इब्राहिम आदिलशाहाकडे जातांना गोष्टीचा गोलंकार केला आहे व या सर्व गोष्टी शके १५४९ त झाल्याचे सांगितले आहे.

“पंतप्रतिनिधीच्या वखरी” त “त्याउपर शिवाजी राजे जन्मले. ते शके १५४९ शके प्रभवनाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध १५ इंदुवारी” यांतील तिथि वार अगदीच निराळा आहे.

“न्यायशास्त्री पंडितराव यांच्या वखरी” त इतर माहिती नाही. मात्र “शिवाजीराजे यांचा जन्म शालिवाहन शके १५४९ प्रभवनामसंवत्सरे... शिवनेरी किल्ल्यावर झाला” इतकेच म्हटले आहे.

या मुख्य दहा वखरींतील सर्वांत जुन्या अशा दोहीत शिवजन्माची तिथि, वार, शक, संवत वगैरे माहिती काहीच दिलेली नाही. इतकेच नव्हे तर वयोमान दर्शविणारे इतरही उल्लेख नाहीत. यावरून इ. स. १७५० पर्यंत तरी या जन्मतिथीबद्दल सामान्य जनतेत अज्ञान होते यांत शंका नाही.

यानंतरच्या १००/१५० वर्षांतील ७ वखरीत मतभेद असलेले दिसतात. दोन वखरीत फक्त शक व संवत दिलेले आहेत. परंतु शक १५४९ ला एकीत संवत ३ वर्षांपूर्वीचा दिला आहे. “एक्याण्णव कलमी” त तर शक संवत शक १५४९ ला किंवा नव्या तिथीला धरून नाहीतच पण तिथि पंचमी व वार सोमवार दिला आहे तो चुकीचा आहे. फक्त मास व पक्ष जुळता आहे. मल्हार रामराव चिटणिसांनी व शिवदिग्विजयाने शके १५४९ प्रभव नाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध २” दिलेली आहे ती जुन्या तिथीला जुळती आहे. परंतु वार देतांना गुरुवार म्हटले आहे ती चूक आहे. ‘मराठी साम्राज्याच्या छोट्या वखरीत’ संवत चुकीचा दिला आहे व तिथि ५ सोमवार दिला आहे. येथेही तिथीवाराचा मेळ नाही. पंतप्रतिनिधीच्या वखरीत तिथि वार शुद्ध १५ इंदुवार दिला आहे. मात्र यात “दादाजी कोंडदेव शके १५५६ त मयत झाले त्यावेळी शिवाजी महाराज यांचे वय १७ वर्षांचे होते” असे म्हटले आहे. मृत्यूचा शक चुकीचा आहे. फक्त एकाच शेडगांवकर वखरीत “शके १५४९ प्रभव संवत्सर वैशाख शुद्ध ३ रोजी शनवार रोहिणी नक्षत्र कर्कलग्न” असे दिले आहे. येथे तिथि २ असावयास पाहिजे होती. कदाचित रविउदयाची तिथि २ असली तर ३ नंतर लागली असेल. परंतु या वखरीतील बहुतेक कालाचे उल्लेख नीट तपासून म्हणजे जंत्रीसारख्या साधनांच्या साहाय्याने पारखून दिलेले दिसतात. परंतु यांत जी इतर माहिती दिलेली आहे तिला मात्र ही तिथि जुळती नाही. सारांश, हे सर्वच उल्लेख प्रत्यक्ष साक्षिदाराच्या पुराव्याच्या साहाय्याने केले गेलेले नाहीत, तर दंतकथांवर आधारलेले आहेत यांत मात्र शंका नाही. सहाजिकच जनतेच्या प्रत्यक्ष माहितीवरच आधारलेल्या अशा दंतकथांत जरी थोडा बहुत वास्तवबोध असला तरी त्यांची सजावट नेहमीच अवास्तव रहाते.

शिवाजी महाराजाची जन्मतिथि सांगणाऱ्या जवळ जवळ सर्वच वखरी जिजाई सहा सात महिन्यांची गरोदर असताना ती जाधवरावांच्या कांही हालचालीमुळे शिवनेरीला येऊन राहिली असे लिहितात. जाधवराव इ. स. १६२१ त निजामशाहीतून मोगलाकडे गेला.^१ तो परत निजामशाहीकडे इ. स. १६२९ त चाकरीस आला. इ. स. १६२३ त तो शाहा-जहानच्या वंडात सामील झाला असताना मलिक अंबराकडे कांही दिवस खुरंमचा हस्तक म्हणून आश्रयार्थ होता. त्या अवधीत खंडागळेचे प्रकरण उद्भवले.^२ जाधवरावांचा मोठा मुलगा दत्ताजी मारला गेला व शाहाजीचा सर्वांत वडील चुलतभाऊ संभाजीही मारला गेला.^३ शाहाजी चुलतभावाच्या मदतीस गेला व जखमी होऊन पडला. त्यामुळे जाधवरावाला दौलतावादेचा आसरा सोडून परत खुरंमच्या गोटांत जावे लागले.^४ नंतर इ. स. १६४४-४५ च्या भातवडीच्या लढ्यांत सासरा-जावयाची गांठ पडावयाची तर जाधवराव

^१ तुझक-इ. जहांगिरी, व्हॉ. २, १६ जुलूस, पृ. २१८, शिवाय इंग्रजांची पत्रे.

^२ शिवभारत, अ. ३, श्लोक १५-५५.

^३ मृत्यु १८-२७ फेब्रुवारी १६२३ च्या दरम्यान - राज खं. १५ ले. ३८८, ३९२ ते ३९४, पृ. ४१९-४२.

^४ I. E. R. Vol. II, A' bad to Surat, 12, 14 & 16 June 1623, pp. 239-40: GJ, PP. 411-12.

भातवडीच्या युद्धांत सामील न होता आधीच आपल्या जहागिरीत जाऊन बसला होता. खुर्रम उत्तर हिंदुस्थानात जाताच जाधवराव मोगली चाकरीत पुन्हा शिरला. त्यानंतर जाधवराव इ. स. १६२९ च्या निजामशाही वाचविण्याच्या शाहाजीच्या कटांत सामील होऊन मोगलाई सोडून दौलतावादेस प्रथम भेटीस आला. त्याला व त्याच्या मुलांना भर दरवारात निजामशाहाने दग्याने (२५ ऑगस्ट १६२९) मारल्याचे^५ पाहून आपला कट फसला असून दौलतावादकर निजामशाही मुसलमान आपल्यालाही दग्याने मारतील असे वाटून शाहाजी आपल्या कुटुंबासह परेंडा गडांत रहात होता^६. तो तेथून पुणे जहागिरीत गेला व तेथून मोगलाशी संधान वांधून मोगली चाकरीत शिरला. नवंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यांत शिवनेरीवर संभाजीचे जयंतीशी लग्न लावून मोगलाकडे जाऊन आपल्याला पांच हजारीचा सरंजाम व मुलाला एक हजारी वगैरे घेतली.^७ सारांश, जर कांही जाधवरावाशी शाहाजीचा शिवनेरीत आपल्या पत्नीला नेऊन ठेवण्यात संबंध येत असेल तर तो इ. स. १६२९ तला होय.

भातवडीची लढाई झाल्यानंतर भाऊबंदकीमुळे शाहाजीने निजामशाही सोडून इब्राहिम आदिलशाहाची १६२५ अखेरीस “सरलष्करी” पत्करली. मात्र आपल्या पुणे जहागिरीतून आदिलशाहीत जाताना त्याला सावाजी चतुराशी वाटेत संग्राम देत राहावे लागले होते. ही सरलष्करी शाहाजीने इ. स. १६२८ च्या पावसाळ्यापर्यंत केली असे कागदपत्रावरून सिद्ध आहे. अर्थात अशा परिस्थितीत जिजाईला शत्रूच्या शिवनेरी गडांत ठेवणे व राहणे अशक्य होते. जिजाई व तिचा चार पांच वर्षांचा संभाजी शाहाजीबरोबर विजापुरी गेल्याचेहि याच बखरी सांगतात. अर्थात शिवाजीचा जन्म इ. स. १६२७ तील धरला तर तो विजापुरी किंवा कर्नाटकांतील असावयास पाहिजे. उलट जिजाईला संभाजीनंतर ४ मुलें अल्पजिवी निपजली. यातील निदान दोन तरी १६२७-२८ तील विजापूरच्या मुक्कामातील असली पाहिजेत. यावरून या कालात शाहाजीने जिजाईला शत्रू मुलुखात न ठेवता बरोबर नेले होते असे सिद्ध होते.

शाहाजी निजामशाही बुडाल्यानंतर महंमदशाहाकडे बारा हजारी “फर्जद” वजीर म्हणून गेला व आपल्या मुलाला व पत्नीला भेटीला बोलाविले त्यावेळी शिवाजीला ७ वर्षे होऊन गेली होती असे बखरी लिहितात. मोगल-आदिलशाहा तह व आदिलशाहा-शाहाजी करार^८ इ. स. १६३३ च्या उत्तरार्धातील आहेत. तहाप्रमाणे शाहाजीला कर्नाटकामध्ये घाईने जावे लागले. तहाप्रमाणे गडकोटांचा ताबा मोगली सरदारांनी त्याचे पश्चात घेतला व जिजाई वगैरेना शिवनेरीवरून आपल्या सर्व जिनगीसह बादशाहाच्या आज्ञेप्रमाणे उतरू दिले. प्रथम जिजाईला चौलांत ठेवावयाचा^९ शाहाजीचा वेत होता. परंतु पोर्तुगीजांनी

^५ शिवभा. अ. ८, श्लो. २०-२३; BSN Vol. I, p. 308.

^६ बुसास. पृ. ९०-९४.

^७ शिवभा. अ. ८, श्लो. २०-३३, ४८-५१; BSN, pp. 15-16.

^८ राजखं. १५, ले. ३९८, पृ. ४२८, २८ जुलै १६२५, राजखं. २०, ले. २३० पृ. ३४५, ८ मार्च १६२८ — “सरलष्कर” १८ मे १६२८, पत्र-‘पुणे मोकसा अर्जांनी झाला’ शिचसा २, ले. ११६ पृ. ११२.

^९ MAN, pp. 91-95; BSN, pp. 59-60.

^{१०} अमशि. पृ. ८८, पसासं ३, पृ. १४७, ले. २४५३-अ, २७९९, २४९४-अ, २५००.

तिला त्यांच्या हद्दीतून इतरत्र ठेवण्याची सूचना केली. तेव्हा शिवाजी-जिजाईला खेड (शिवापुर) ला पाठविले. ती तेथे वर्षभर होती. त्या काळात शिवापुरपेठ बसविली^{११} नंतर इ. स. १६३७ अखेर जिजाई शिवाजीसह कर्नाटकांत गेली असे कागदपत्रावरून सिद्ध आहे. अर्थात बखरीने दर्शविलेली सात वर्षांची उमर इ. स. १६२७ च्या जन्म तिथीला जुळत नाही. इ. स. १६३०-३१ ची तिथि सूचित करते.

बखरीत दहाव्या वर्षानंतर लग्न झाले व बाराव्या वर्षी शिवाजी जिजाईसाहेबांची पाठवणी केल्याचे लिहिले आहे. ही पाठवणी केव्हा झाली याचा काल बखरकारांना माहित नाही. कारण त्यांना काय कारणाने ही पाठवणी करणे शाहाजीने निर्णित केले त्याबद्दल त्यांस अज्ञान आहे. शाहाजी महाराजांना त्यांचा पूर्ववंशीच्या जहागिरीचा वाटा व पंचहजारी अधिक मिळाल्याने त्यांनी आपल्या कुटुंबाचे बसतीस्थान कंपिली येथील नूतन बसविलेल्या वाड्यांत केले होते. वाग केली होती. रणदुल्लाखान इ. स. १६३९ नंतर आजारी व मृत्यु पावल्याने शाहाजी महाराजांचा पाठीराखा गेला व रणदुल्लाचा मुलगा नालायक ठरल्याने रणदुल्लाचे सर्वाधिकार अफझलखानास झाले. पूर्ववंशीय जहागिरीची वाटणी घेतल्यापासून घोरपड्याचे व शाहाजीचेही बिनसले होते. अफझलखानाशीही त्याचे संगनमत नव्हते. त्यांच्या तक्रारीमुळे शाहाजीची कंपिली व अनागोंदी त्यांचेकडून काढण्यात आली. त्याबद्दल नवीन सरंजामही महंमदशाहाने दिला नव्हता. शाहाजीबाबत त्याचेहि मन तितके साफ नव्हते^{१२}. इ. स. १६३९ त रणदुल्लाखानाने शाहाजीला बंगलूरचा किल्ला दिला होता पण त्या गडासभोवतालच्या मुलुखावर त्यांचा ताबा नव्हता. त्यामुळे तेथे बंदिवासासारखे रहाणे प्राप्त होईल या जाणीवेने शाहाजी तिकडे रहावयास तयार नव्हता. शाहाजीने इ. स. १६४१ त आपला धर आदिलशाहीतून सुटत आहे असे पाहिले. तेव्हा त्याने मावळांत व पुणा-मुपा जहागिरीत हालचाल करून तिकडे पुन्हा सटकून बंडास प्रवृत्त होण्याचा विचार केलासे दिसतो. त्याने दादाजी कोंडदेवाच्यातर्फे बोलणी करून मावळांतील देशमुख^{१३} मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याचे ठरविले आणि शिवाजी-जिजाईला इ. स. १६४२ च्या पावसाळ्यानंतर पुण्याकडे रवाना केले. ज्या शाहाजीने आपल्याकरिता पेशवे वगैरे नेमले नव्हते त्यानेच शिवाजीला माव नवा शिक्षका व तसे राज्याधिकारी देऊन पाठविले हा विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे. शिवाजीने शाहाजीचे राजकारण चालविले. रायरेश्वरी हिंदवी स्वराज्याच्या शपथा घेविल्या व इस्लामी सुलतानाच्या राज्यातील एक गांव रायरेश्वराच्या पूजा-अर्चेस दिला. साहजिकच त्याबद्दल मावळांत घोरपडे बंधूस पाठवून आदिलशाहाने दादाजीला बडतर्फे केले व त्याची बाही तोडली.^{१४} घोरपड्यांनी आपला दरारा बसविण्याचे काम सुरू केले. परंतु त्यास तितके यश आले नाही. शिवाजीने मुरमदेवगड घेऊन राजगड कठीण जागा तयार केली. आणि शाहाजीनेही त्याच्याचे घोरण स्वीकारून नातेवाईक व लोकांसह आदिलशाही सोडून इतरत्र नोकरी करून पोट भरण्यास जाऊ देण्याची परवानगी मागितली. आदिलशाहाला शाहाजी मोगलाला जाऊन मिळाला तर फार मोठे संकट येईल अशी भीति पडली व त्याने ताबडतोब

^{११} पुरंद. भा. ३, पृ. १३०-१४४.

^{१२} ऐफासा खं. १ ले. ४८. पृ. ५०-२; Siyaha Hudur dt./6, Jaml 1054 A.H., No. 60 pp. 129-30 Daftar-i-Diwan, Hyd., Dec.

^{१३} राजखं. १५, ले. २६६, पृ. २७१ इत्यादि.

माघार घेतली.^{१३} व बंगलोरचा ५ लाखाचा सुभा सरंजामार्थ दिला. दादाजी कोंडदेवाना पुन्हा कोंडाण्याच्या सुभ्यावर घेतले. परंतु त्यांचा व शाहाजीचा सरंजामाप्रतीत्यर्थ जो संबंध होता तो इ. स. १६४४ अखेर तुटला. नंतर इ. स. १६४६ अखेरपर्यंत दादाजी सुभ्यावर होते. पुढे तो विजापुरी हिजेव देण्यास गेले व १६४७ सुखातीस परत आले. परंतु लगेच वारले.^{१४} या राजकारणात शिवाजीला मात्र राजगड व त्याखालील घेतलेला मुलुख त्याचेकडे राहून देण्यास आदिलशाहाने संमति दिली. वखरीप्रमाणे हे भावळांतील राजकारण दोन वर्षे चालले. यावरून हा जो १६४४ ला चौदा वर्षांचा काल वखरीने दिला आहे तो त्यांनी दिलेल्या इ. स. १६२७ च्या जन्मतिथीला जुळत नाही. मात्र तो काल १६३०-३१ चा जन्मतिथीला हिजेवाने बरोबर जुळतो.

वखरी सांगतात दादाजी कोंडदेव वारले त्यावेळी शिवाजी १७ वर्षांचा होता. ज्याअर्थी दादाजी कोंडदेवाच्या मृत्यूचा काल १६४७ जुलै पूर्वीचा आहे त्याअर्थी शिवाजी महाराजांची १७ वर्षांची वयोमर्यादा १६३० च्या जन्मानेच बरोबर ठरेल.

सारांश, वखरीतील लोकांच्या प्रत्यक्ष माहितीवरून प्रचलित झालेल्या दंतकथातील वयोमानाचा भाग, इतर प्रसंगांची कितीही गल्लत केली असली तरी, वेगळा धरूनही तत्कालीन वास्तवबोधाला धरून आहे; परंतु अप्रत्यक्ष माहितीवर आधारलेल्या काल्पनिक दंतकथावरून जन्मकालाचा तपशील जसा विनचूक नाही तसाच तो वस्तुस्थितीला धरून नाही. परंतु असे असतांनासुद्धा इतर सत्यासत्य माहितीच्या अभावी तो इतिहासांत नमूद करून ठेवणे आवश्यक होते. मात्र ज्यावेळी खऱ्या वस्तुस्थितीचा बोध करून देणारा पुरावा उपलब्ध होऊं लागला तेव्हा साहजिकच पूर्वीचा चुकीने झालेला गैरसमज दूर करणे प्राप्त झाले.

वखरकारांनी उपरिनिर्दिष्ट चर्चिलेल्या वयोमानाला जुळता असा पहिला पुरावा जेथे शकावलींत आढळला. परंतु इतर प्रसंगांच्या कालांची चिकित्सा न झाल्यामुळे हा नवीन पुरावा तपासण्यास काही अवधी लागणे साहजिक होते. मात्र या नवीन तिथीकडे इतिहास संशोधकांचे लक्ष ही व इतर शकावल्या श्री. द. वि. आपटे व श्री. स. म. दिवेकर यांनी आपल्या “शिवचरित्र प्रदीपां”त इ. स. १९२५ त छापल्यानंतर वेधले. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांना इ. स. १९१४ च्या सुमारास जेथे शकावली मिळाली. त्यांनीच आपल्या प्रस्तावनेत या शिवजन्मतिथीबद्दल लिहिले आहे की,—

“(१) शिवछत्रपतींचा जन्मकाल या शकावलींत शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार दिला आहे. ही बाब खरोखर चमत्कारिक आहे. सुमारे १६ वर्षांपूर्वी, या बाबीची बरीच भवति न भवति होऊन, शिवछत्रपतींची जन्मतिथि शके १५४९, प्रभव, वैशाख शुद्ध १, गुरुवार, उत्तररात्र, आश्विनी नक्षत्र, तारीख ६ एप्रिल सन १६२७ (Old style) असल्याबद्दल मी ठरविले होते. (पहा: केसरी वर्ष २०, अंक १७, तारीख २४ एप्रिल १९००) प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध वखरींत या जन्मतिथीबद्दल अत्यंत विसंगतता आहे. सवय या बाबीचा जितका जास्त खल होईल तितका पाहिजेच आहे.”

या काली इतिहासकालीन अवल साधनांच्या अभावी इतिहासशास्त्रास धरून तिथि निर्णयास अवसर नव्हता म्हणून लोकमान्यांनी वखरीतील विसंगत तिथि ज्योतिर्गणितशास्त्राधारे

^{१३}रामरा, व. २, अं. २, पृ. २०१-९ रामरा, खं. १५, ले. ३४, पृ. २०९-२१३; सहाद्रि, खं. २१, अं. ५, मे १९४५, ले. २, पृ. २९६.

^{१४}शिवसा, खं. २ ले. १२०, पृ. १५५-६; सपमा पृ. १११ (मृत्यु ९ मार्च १६४७— वॉस निरंजन तुकाराम).

तपासून द्वितीया-तृतीया किंवा पंचमी या न मानतां प्रतिपदा मान्य केली होती हे येथे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. आता उपलब्ध झालेल्या अव्वल साधनांच्या दृष्टीने विविध प्रसंगांची कालनिश्चिति करिता येत आहे हे पाहून लोकमान्यांनी विसंगत व निराधार तिथि परंपरेचा मोह न धरता इतिहासशास्त्राच्या व ज्योतिर्गणिताच्या चाचणीतून तावून सुलाखून निघणाऱ्या वस्तुस्थितीनिदर्शक तिथीला मान्यता देण्यात यत्किंचित विलंब केला नसता यांत शंका नाही. रुढी आणि परंपरेपेक्षा सत्य आणि शास्त्रशुद्धता यांचाच त्यांनी पुरस्कार केलेला आहे.

जेथे शकावलीतील नोंद अशी: “शके १५५१ शुक्ल संवत्सरे, फाल्गुन वद्य तृतीया, शुक्रवार (१९ फेब्रुवारी १६३०) नक्षत्र हस्त, घटी १८ पळे ३१ गड ५ पळे ७ ये दिवसी राजश्री शिवाजी राजे शिवनेरीस उपजले.” (पृ. १६) शिवापुरकर देशपांडे वहीतील शकावलीतील उल्लेख: “शके १५५१ शुक्लनाम संवत्सरी फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार येके (?) दिवसी राजश्री शिवाजी राजे उपजले.” (पृ. ५४) फोर्ब्स कलेक्शन मधील शकावलींत जेथे शकावलीसारखीच नोंद आहे. शकावल्यांचे मूळ सरकारी दप्तरांतील निर- निराळी कुटुंबे आपल्यापुरत्या म्हणजे तकरीर करीना तयार करण्यास पुरेशा नोंदी घेतात व आपल्या कुटुंबांतील माहिती घालून संदर्भार्थ ठेवतात. त्यामुळे साहजिकच हा अव्वल दर्जाचा पुरावा असतो.

कवींद्र परमानंद हा शिवाजी महाराजांजवळ इ. स. १६६३ पूर्वीपासूनच असल्याने त्याला साहजिकच जिजाई व इतरांकडून या घराण्याची प्रत्यक्ष साक्षिदारांकडून माहिती मिळाली होती. तो यापूर्वीपासूनच कवी म्हणून प्रसिद्ध होता. त्यामुळे त्यांनी चरित्र लेखनाच्या दृष्टीने माहिती मिळविणे क्रमप्राप्तच होते. याने या शिवजन्मकालाबाबतचे बरेच उल्लेख केले आहेत त्यांचाही येथे थोडक्यात समावेश करणे जरूर आहे.

तमिन्दुसुन्दरमुखी सुदंती यदुवंशजा ।

उपाचरन्महाराज गौरीव वृषभध्वजम् ॥ २१ ॥

तस्य तस्यामजायन्त पुत्राष्वद् शुभलक्षणाः ।

तेषां मध्ये शंभुशिवौ द्वावेवान्वयवर्धनौ ॥ २३ ॥ (अ. ५, अणुपुराण)

यावरून विचार करिता इ. स. १६२१ (संभाजीचा जन्म इ. स. १६२३ चा वखरकार सांगतात) ते १६३० त सहा पुत्र जाले. त्यातील इ. स. १६२६ ते १६२८ च्या दरम्यान तीन वर्षांत एकाद दोन विजापुरी सरलष्कर असतांना होऊन गेलेले असले पाहिजेत. यावरून जिजाई शाहाजी बरोबर आदिलशाहीत इ. १६२५ अखेर गेली होती असे मानणे भाग पडते.

२१. ज्याप्रमाणे पार्वतीने शंकराची सेवा केली, त्याप्रमाणे जाधव कुलांत उत्पन्न झालेली, चंद्राप्रमाण सुंदर मुख असलेली व सुंदर दात असलेली जिजाई शाहाजी महाराजांची सेवा करी.

२३. त्याला तिच्यापासून सहा शुभलक्षणी पुत्र झाले. त्यापैकी शंभू व शिवाजी हे दोघेच काय ते वंशवर्धक झाले.

शिवाजीचा जन्म शिवनेरीवर कां झाला याचे कारण सांगताना परमानंद लिहितो :—

अस्तंगतेऽम्बरमणिप्रतापे बर्वरेऽवरे
निमन्त्रिणि निजामे च स्थितिसंजातसंशये ॥ ५ ॥

दिवंगते दैवयोगादिभरामेऽनुभाविनि
तत्सुते महंमूदे च दृष्टे तत्पदवर्तिनि ॥ ६ ॥

सैन्ये साहिजहानस्य दिल्लीन्द्रत्वमुपेयुषः
दक्षिणां दिशमादातुमवलेपादुपागते ॥ ७ ॥

प्रतनेनानुबन्धेन निजामोपचिकीर्षया
शाहराजो महाबाहुर्विजयाह्वं पुरं जहौ ॥ ८ ॥ (अ. ८, अणुपुराण)

शाहाजीचे महंमदशाहाशी न पटल्यामुळे व विशेषतः निजामशाही मोगलाचे घशांत जाऊं देऊं नये म्हणून शाहाजी व जाधवराव निजामशाहीत आल्यानंतर निजामाचे मंत्र्यांनी जाधवरावाचा खून कसा केला हे सांगताना कवींद्र लिहितो :—

अथ प्रणंतुमायातमतीवप्रतिभान्वितम्
निजामो यादवाधीशमवमेने सुदुर्मतिः ॥ २६ ॥

अवज्ञातो निजामेन महामानी महामनाः
यदुराजस्तदा वीररसावेशवशोऽभवत् ॥ २७ ॥

अथ सेनाधिपतयो हमीदाद्यास्सुदुर्मदाः
दुर्मन्त्रिते निजामेन पूर्वमेव प्रबोधिताः ॥ २८ ॥

५-८ सूर्याप्रमाणे प्रतापी असा मलिकंबर बर्वर हा अस्तंगत झाला आणि निजामशाहाला दुसरा चांगला प्रधान न मिळाल्याने त्याचे राज्य कसे टिकते याची शंका उपस्थित झाली तसेच दैववशात् चतुर इब्राहिम आदिलशाहा दिवंगत होऊन त्याचा उन्मत्त मुलगा महंमदशह त्याच्या गादीवर आला. इकडे शाहाजहान हा दिल्लीचा बादशहा झाला आणि त्याचे सैन्य दक्षिण जिंकण्यासाठी मोठ्या घमेंडीने आले. अशा वेळी आपला पुरातन संबंध ओळखून निजामशहाचे कल्याण करण्याच्या इच्छेने बलाढ्य शहाजी राजा विजापूर सोडून त्याच्याकडे आला. (१२१०-१२११ ई.स. १६१०-१६११)

२६-२८ (अशा स्थितीत) अत्यंत तेजस्वी जाधवराव एकदा त्यास मुजरा करण्यास आला असता त्या दुर्बुद्धि निजामशाहाने त्याचा अपमान केला. निजामशाहाकडून असा अपमान झाला तेव्हा त्या महामानी व बाणेश्वर जाधवरावास फार संताप आला. मग हमीदादि दुष्ट सेनापतींना निजामशहाने हा दुष्ट बेट अगोदरच सांगून ठेविला होता.

साभिमानं परावर्तमानं मतमिव द्विपम्
आस्थानीतोरणोपान्ते रुधुर्यादवेश्वरम् ॥ २९ ॥

स तत्र बहुभिर्युध्यन् सपुत्रामात्यवान्धवः
प्रत्युद्यातः सुरगणैः सुरलोकमलोकत ॥ ३० ॥

अशा तऱ्हेने जाधवरावाचा खून भर दरबारात केल्यामुळे शाहाजीने निजामास मदत करण्याचे सोडले. त्यानंतरची परिस्थिति :—

तदवस्थमथ श्रुत्वा स्वशूरं यादवेश्वरम्
शाहो निजामसाहाय्याद्विरराम महायशः ॥ ३३ ॥

निजामस्तस्य मन्त्रेण हमीदस्य च दुर्मतेः
यदाप्रभृति राजन्यं यदुराजं न्यघानयत् ॥ ४८ ॥

शाहराजप्रभृतयः तदाप्रभृति भूभृतः
सर्वे विमनसो भूत्वा म्लेच्छाश्च पृतनाभृतः ॥ ४९ ॥

अविश्रंभादमर्षाच्च साध्वसाच्च समाकुलाः
शिथिर्युर्येदिलं केऽपि दिल्लीन्द्रमश्रयन् ॥ ५० ॥

केचिच्च क्रूरमनसो विरुद्धत्वमुपाचरन्
तदस्थमिव चात्मानं वत केचिददर्शयन् ॥ ५१ ॥ (अ. ८, अणुपुराण)

अशा तऱ्हेने निजामशाहीची वाताहत झाली तेव्हा शाहाजी आपल्या पुणें जहागिरीत आला व मोगलाकडे चाकरीप्रीत्यर्थ जाण्याच्या खटपटीत होता. त्या कालात संभाजी व

२९-३०. त्यांनी मस्त हत्तीप्रमाणे संतापाने परत फिरणाऱ्या जाधवरावास सभागृहाच्या दारापाशीच धरल. आपले पुत्र, अमात्य, बांधव यांसह तेथे पुष्कळ लोकांशी लढता लढता त्यान स्वर्गलोकाची वाट धरली.

३३. आपला सासरा जाधवराव याची झालेली ती दशा ऐकून कीर्तिशाली शाहाजी राजाने निजामास साहाय्य करण्याचे सोडून दिले.

४८-५१. त्याच्या आणि दुष्ट हमीदखानाच्या सल्ल्याने जेव्हा निजामशाहाने जाधवरावास ठार मारविले तेव्हापासून शहाजी प्रभृति सर्व राजे व मुसलमान सरदार यांची मने विटून गेली. विश्वास उडाल्याने, संताप आल्याने व भीतीमुळे कित्येक आदिलशहास जाऊन मिळाले, कित्येकांनी दिल्लीच्या बादशहाचा आश्रय केला, कित्येक क्रूर मनाचे लोक विरोध करू लागले आणि कित्येकांनी तर आपण तदस्थ आहोत असे दाखविले.

जयंतीच्या लग्नाचा समारंभ व जिजाईस शिवनेरीवर ठेवल्याची हकीकत सांगताना कवीद्र लिहितो—

अत्रान्तरे निजामस्य भृशं विश्वंभभाजनम्
वंश्यो विश्वासराजस्य शिवभक्तो महाव्रतः ॥ १० ॥

तनयः सिद्धपालस्य सुप्रसिद्धो ऽ तिवैभवः
शिवनेरिगिरिस्थायी नृपतिविजयाह्वयः ॥ ११ ॥

वराय शम्भुराजाय शाहराजसुताय वै ।
जयन्तीमात्मतनयामनुरूपाममन्यत ॥ १२ ॥

शाहराजो ऽ पि संबंधं तं सुश्लाघ्यतमं भुवि ।
संविचिन्त्य स्नुषात्वेन जयन्तीं तमयाचत ॥ १३ ॥

ततो विजयराजस्य शाहराजस्य चोभयोः
अभूद्यथोक्तसंबंधसुप्रयुक्तो महोत्सवः ॥ १४ ॥

अथो कतिपयाहोभिस्तं समाप्य महोत्सवम्
तस्यैवच गिरेर्मूर्ध्नि स्वजनेन समन्विताम् ॥ १५ ॥

संबंध्यनुमतः पत्नीमन्तर्वर्त्ती निधाय ताम् ।
प्रतस्थे शाहनृपतिर्दयाखानजिगीषया ॥ १८ ॥ (अ. ८, अणुपुराण)

इ. स. १६२९ च्या पावसाळ्यात शाहाजी पुणे जहागिरीत आला. त्यावेळी चातुर्मास लागला होता. तो ऑक्टोबर अखेरीस संपला. शाहाजीने करारमदार ठरवून मोगलाकडे नव्हंरच्या दुसऱ्या पंधरवड्याचे सुरुवातीस रुजू झाला. अर्थात् संभाजी-जयन्तीचे लग्न पहिल्याच पंधरवड्यात झाले असले पाहिजे. यावरून जाधवराव पाठीशी लागल्यामुळे नव्हे तर जाधवरावाचा खून झाल्यामुळे निजामी मंत्र्यांच्या सूडार्थ मोगलाकडे जाण्यापूर्वी संभाजी-

१०-१२. (याच्या) दरम्यान विश्वासराजाच्या कुळातील सिद्धपालाचा मुलगा शंकर भक्त, कर्तृत्ववान, सुप्रसिद्ध व अत्यंत वैभवशाली विजयराजा हा निजामशहाचा अत्यंत विश्वासू असून तो शिवनेरी किल्ल्यावर राहात असे. त्यास आपली जयंती नावाची मुलगी शाहाजीचा पुत्र संभाजी यास अनुरूप आहे असे वाटले.

१३. शहाजी राजासुद्धा तो संबंध अत्यंत श्लाघ्य वाटून त्याने आपल्या मुलासाठी जयंतीची मागणी त्याजपाशी केली.

१४. पुढे विजयराजा आणि शहाजी राजा या दोघांच्या संबंधास साजेसा मोठा समारंभ झाला.

१७-१८. नंतर काही दिवसांनी तो समारंभ आटोपल्यावर व्याह्याच्या संमतीने आपल्या गरोदर पत्नीस स्वजनांसह त्याच किल्ल्यावर ठेवून शहाजी राजा दर्याखानास जिकण्यास निघाला.

जयंतीच्या लग्नास शाहाजीने जिजाईस शिवनेरीवर वहाड्यासह म्हणजे स्वजनांसह नेली होती. शिवजन्माची वेळ सांगताना कवीद्र लिहितो —

भूवाणप्राणचन्द्राद्वैः सम्मिते शालिवाहने ।
शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्तेचोत्तरायणे ॥ २६ ॥

शिशिरर्तौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने ।
कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥ २७ ॥

अनुकूलतरैस्तुंगसंश्रयैः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ २८ ॥

महोरस्कं महाबाहुं सुषुवे साभ्दुतं सुतम् ॥ ३१ ॥ (अ. ६, अणुपुराण).

शालीवाहन शके १५५१ शुक्ल नाम संवत्सरी उत्तरायणात शिशिर ऋतुमध्ये फाल्गुन वद्य तृतीयेला रात्री शुभ लग्नावर अलौकिक पुत्रास जन्म दिला. हे सांगितल्यावर हा जन्म शाहाजी महाराज दर्याखानावर चालून गेल्यानंतर झाला असेही सांगतो —

योद्धुमद्वापठानेन दर्याखानेन मानिता ।
शाहराजे महाराजे प्रयाते विषयान्तरम् ॥ ३७ ॥

अनुग्रहाय देवानां दैत्यानां निग्रहाय च ।
प्रभुः स जगतां प्रादुरभूद् भृशबलान्वये ॥ ३८ ॥

अतोऽस्यापि जातस्य जातकर्म तदंजसा ।
व्यधीयत विधिज्ञेन यथाविधि पुरोधसा ॥ ३९ ॥

यानंतर शाहाजी, जिजाई व शिवाजीची भेट केव्हा झाली हेहि सांगितले आहे :—

अन्तर्वहिश्चरोष्येष्ट बहिःविहितनिष्क्रमः ।
व्यधादसूर्यं पश्यायाः शिशुः सूर्यस्य दर्शनम् ॥ ९१ ॥

२६-२८. शालिवाहन शके १५५१ शुक्ल नाम संवत्सरी उत्तरायणात शिशिर ऋतुमध्ये फाल्गुन वद्य तृतीयेला रात्री शुभ लग्नावर, अखिल पृथ्वीचे साम्राज्यवैभव व्यक्त करणारे तिने अलौकिक पुत्ररत्नास जन्म दिला.

३७-३८. गर्विष्ठ दर्याखान पठाणाशी निकराचे युद्ध करण्यासाठी शाहाजी महाराज दुसऱ्या प्रांती (सह्याद्रीच्या लगल्यास) गेले असता, देवावर अनुग्रह आणि दैत्यांचा निग्रह करण्यासाठी त्या जगत्प्रभूने भोसल्यांच्या कुळात अवतार घेतला.

३९. तेव्हा अज असून जन्मास आलेल्या त्या प्रभूचे जातकर्म लगेच विधिज्ञ पुरोहिताने यथाविधि केले.

९१. राजपत्नीच्या त्या बालकास—तो आत आणि बाहेर सर्वत्र संचार करणारा सर्वव्यापी असूनही बाहेर नेण्यात येऊन त्याला त्यांनी सूर्यदर्शन करविले.

उपवेशनमप्यन्नप्राशनं च यथाविधि ।
 अस्य राजकुमारस्य क्रमेण समजायत ॥ ९२ ॥
 दर्याखानं शरैर्भित्वा नीत्वा निरवलेपताम् ।
 विजयी शहराजोऽपि शिवंगिरिमथान्नजत् ॥ ९३ ॥
 स तत्र सोदरं शंभोरंभोजस्यमलोचनम् ।
 व्यलोकत मुदोपेतः सदोदितपराक्रमः ॥ ९४ ॥ (अ. ६, अणुपुराण)

यानंतर शिवाजी महाराजांचे वयोमान दाखविणारे उल्लेख येतात ते:—

तत्तस्तं तनयं वीक्ष्य सगुणं सुप्तहायनम्
 लिपिग्रहणयोग्योऽयमिति भूपो व्यचिन्तयत् ॥ ७० ॥ (अ. ९, अणुपुराण)
 शिववर्मा यदा वर्षं द्वादशं प्रत्यपन्नत
 तदा नृपश्शाहवर्मा नियोगेन पिताकिनः ॥ १ ॥
 अमुं शंभुकनीयांसमाहूय शिवलक्षणम्
 अकच्युतिमदर्कजः पुण्यदेशेश्वरं व्यधात् ॥ २ ॥
 अथानुमोदितस्तेन प्रहृष्टेन पुरोधसा
 पुण्यदेशाधिपत्येन शाहः शिवमयोजयत् ॥ २३ ॥
 ततः कतिपर्यैरेष दिनैर्दिनकृदन्वयः
 अयाद्देशं महाराष्ट्रं तस्मात् कर्णाटमंडलात् ॥ २८ ॥

९२. त्या राजकुमाराचे उपवेशन आणि अन्नप्राशन हे संस्कार यथाविधि आणि यथाक्रम करण्यात आले.

९३. नंतर दर्याखानास आपल्या वाणांनी विद्ध करून आणि त्याचा गर्व हरण करून विजयी होत्यात शहाजीराजासुद्धा शिवनेरीस आला.

९४. नित्य पराक्रम गाजविणारा तो शहाजीराजा, संभाजीचा धाकटा भाऊ जो कमलनेत्र शिवाजी त्यांचे आनंदाने मुखावलोकन करता झाला.

७०. मग तो गुणवान मुलगा सात वर्षांचा झालेला पाहून तो मुळाक्षरे जिकण्यास योग्य झाला आहे असे राजास वाटले.

१-२. जेव्हा शिवाजीस बारावे वर्ष लागले, तेव्हा दूरदर्शी शहाजी राजाने शंकराच्या आज्ञेप्रमाणे त्या सूर्याप्रमाणे तेजस्वी आणि शुभलक्षणी अशा शंभूच्या पाठच्या पुत्रास बोलावून पुणे प्रांताच्या अधिकारावर नेमले.

२३. तेव्हा आनंदित झालेल्या त्या पुरोहिताने (मोठ्या आनंदाने) अनुमोदन दिल्यावर शहाजीने शिवाजीची पुणे प्रांताच्या अधिपत्यावर योजना केली.

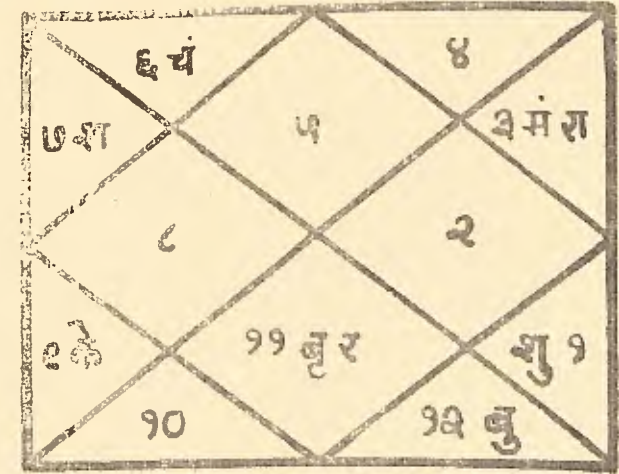
२८. मग कांही दिवसांनी तो सूर्यवंशोत्पन्न (शिवाजी राजा) कर्नाटक प्रांताहून महाराष्ट्र देशास निघाला.

परंतु शिवाजीला पाठविण्यापूर्वी त्याचे लग्नही करून दिले होते:—

तमुल्लंघितकौमारमुद्भवन्नवयौवनम् ॥ ४२ ॥
 सती शीलवती रम्यरूपा चातिगुणोज्ज्वला
 अभजद् भूर्गतिं भार्या प्रवारकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ (अ. १०, अणुपुराण)

बादशाहानामा, बाका-इ-मुनोत, महमदनामा आदि फारसी ग्रंथांवरून व उरळञ्च कागद-पत्रांवरून अणुपुराण अथवा शिवभारत यातील वर दिलेल्या हालचाली व कालनिर्देश यांच्यात एकवाक्यता आहे. शिवाय बखरकाराचे वयोमानाचे उल्लेखही बरील वर्णनाशी जमते आहेत. शिवजन्मतिथीबाबत शकावल्या व परमानंद यांचे मतैक्य आहे. इतकेच नव्हे तर बृहदेश्वर शिलालेखांतही परमानंदाचाच अनुवाद केल्याने शिवजन्माचे वर्ष १५५१ शके दिले आहे. (भोवंच पृ. १२-१३). पूजाभिवेक विधीचे प्रसंगी सिंहासनारोहणाला शुक्रवार हा घातवार धरल्याने तो विधि गांगामट्टांना सूर्योदयापूर्वी उरकावा लागला. जुन्या तिथीप्रमाणे शुक्रवार हा घातवार येत नाही. १६३० च्या तिथीस अवकहडाचक्राप्रमाणे तो येतो.

शिवराम ज्योतिषी यांनी केलेली शिवाजी महाराजांची कुंडली^{१६} सांपडली आहे. हा ज्योतिषी शिवाजी महाराजांचा समकालीन आहे. त्या कुंडलीत सवंत १६८६ (१५५१ शके) फाल्गुन वदि ३ शुक्र उ. घटी ३०/९ राजा शिवाजी जन्मः र. १०/२३ ल. ४/२९ अशी माहिती दिली आहे. ती शिवभारतातील उल्लेखाला तंतोतंत जुळती आहे. सारांश हे समकालीन तीनही साक्षीदार एकमताने "फाल्गुन वद्य ३" अशी शिवजन्मतिथि देतात. ही तत्कालीन वयोमानाच्या उल्लेखांना व बखरीतील सर्व उल्लेखांना जुळती आहे. लोक-मान्यांच्या वेळी असे समकालीन पुरावे मिळालेले असते तर त्यांनीही इतिहास शास्त्राचा व ज्योतिर्गणिताचा कस लागणाऱ्या या तिथीस मान्यता दिली असती यात शंका नाही.



वा. सी. बेन्ट्रे.

४२, ४३. कौमारदशा संपून ज्याला नुकतेच नवयौवन प्राप्त झाले आहे आणि मदनासारखे लावण्य अंगी खेळू लागल्यामुळे मनोहर अशा त्या शिवाजीला सती शीलवती, रमणीय रूपवती व अत्यंत गुणशालिनी अशी पवार कुळातील भार्या प्राप्त झाली.

^{१६} शिवभा. पृ. ५६ फोटो.

(५) प्रा. ग. ह. खरे यांचे निवेदन :

(१) शिवजन्मतिथीच्या वादाचा विचार करताना प्रथम आपण कोणत्या तत्त्वानुसार पुरावा तपासावयाचा याविषयी निश्चित ठरविले पाहिजे. ती तत्त्वे नवीन आहेत असे नाही. सर्व इतिहासाभ्यासी व इतिहास-संशोधक त्यांचा उपयोग नित्य करीत असतात. पण ती दृष्टिआड होऊ नयेत म्हणून येथे सांगून ठेवतो.

१. साक्षीदार समकालीन असला पाहिजे.
२. तो घटित पाहाणारा असेल तर उत्तमच ; नाही तर निदान घटितसंबद्ध व्यक्तीला अगदी जवळचा असला पाहिजे.
३. त्यास वर्ण्य घटिताविषयी इत्थंभूत, अचूक व तपशीलवार माहिती असली पाहिजे.
४. त्याने केलेले कालनिर्देश गणितदृष्ट्या अचूक ठरले पाहिजेत.
५. साक्षीदाराच्या साक्षीत स्वतःशीच विसंगति आढळल्यास किंवा इतरांच्या साक्षीहून भिन्नता आढळल्यास त्याविषयी अतिशय खोल विचार केला पाहिजे.
६. या गुणांनी युक्त असे साक्षीदार मिळालेच नाहीत, तर उत्तरकालीन, पण चिकित्सक प्रवृत्तीचे साक्षीदार घेण्यास हरकत नाही. पण त्यांनी दिलेली माहिती अतिशय सावधगिरीने पुराव्यात दाखल केली पाहिजे.
७. उत्तरकालीन साक्षीदारासही वरील क्रमांक तीन व चार मध्ये सांगितलेली तत्त्वे कितपत लागू होतात हे पाहून त्यांच्या साक्षीवर भरवसा ठेवावा की न ठेवावा याचा न्याय-निष्ठुर विचार केला पाहिजे.

(२) वरील तत्त्वांच्या आधारे विचार केला तर जेथे शकावली, शिवभारत आणि जन्मपत्रिका हे पुरावे विचारसाठी ग्राह्य धरण्यासारखे आहेत. इतर पुरावे या कसोट्यांस उतरत नसल्याने त्याज्य आहेत. आता यापैकी क्रमाने प्रत्येकाचा विचार करू.

(३) जेथे शकावलीतील कालनिर्देशांचा आरंभ शिवाजीच्या जन्मापूर्वी होत असून तिचा शेवट शिवाजीच्या मृत्यूनंतर सुमारे सतरा वर्षांनी झालेला आहे. यामुळे ही शकावली असल्यामुळे तिला जवळ जवळ शिवसमकालीन म्हणावयास मुळीच हरकत नाही. ही व राजाराम या चार राजपुरुषांशी अतिशय निकटचा आणि विश्वासाचा संबंध होता. या शिवाजी ह्यांच्या हाताखाली अनेक कामे केली होती. यामुळे जेथे घराण्याला शिवाजी-प्रसंगात ते भाग घेत राहिल्याने ते चौकस होते किंवा नाही हा प्रश्नच येथे निघत नाही.

त्यांजकडे मिळालेल्या जेथे शकावलीत चार दोन किरकोळ चुका असल्या तरी तीमधील शेकडा पंचाणवाहून अधिक कालनिर्देशही अचूक धरावयास हरकत नाही. इतर चार दोन चुकीच्या निर्देशाप्रमाणे हाही चुकीचा नसेल कशावरून या म्हणण्यात जितके बल आहे त्याच्या शतपटीने अधिक बल बहुतेक कालनिर्देश अचूक असल्यामुळे हाही अचूक आहे या म्हणण्यात आहे. पण माझा निर्णय एकाच पुराव्यावर आधारलेला नाही. किंवा माझे विधान एकाकी नाही. मला आणखी साक्षीदार आहेत.

(४) तूर्त जेथे शकावलीमध्ये दिलेला व गणिताने जुळणारा शिवजन्माचा निर्देश असा — शके १५५१ शुक्ल संवत्सरे फाल्गुण वद्य त्रितीया शुक्रवार नक्षत्र हस्त घटी १८ पळें ३२ ग(गं)ड (योग) घटी ५ पळें ७ ये दिवसी राजश्री शिवाजी राजे सिवनेरीस उपजले.

शके १५५१ ला शुक्ल संवत्सर येतो. त्यावर्षी फाल्गुन वद्य त्रितियेला शुक्रवार पडतो व हस्त नक्षत्रही होते. पिल्ले जंत्रीत हस्त नक्षत्राचा काल १८ घटका, ३६ पळे दिला आहे. येथे १८ घटका, ३२ पळे दिला आहे. म्हणजे फक्त ४ पळांचा फरक आहे. ग्रहगणितात कृत्रिमतेमुळे योगास कोणतेच स्थान नाही. पण पंचांगात त्यास स्थान असल्याने येथे त्यास नमूद केले आहे. त्याचा निर्देशही अचूक असल्याचे इतरत दाखविले गेले आहे.

(५) जेथे शकावलीशिवाय शिवकालाची माहिती देणाऱ्या आणखी ४-५ शकावल्या महाराष्ट्रात सापडल्या आहेत. यापैकी फक्त एका म्हणजे राज्याभिषेक शकावलीत किंवा शिवापुरकर देशपांडे शकावलीत शिवजन्माचे दोन उल्लेख आहेत. पैकी एकामध्ये शके १५५१ शुक्ल नाम संवत्सरी फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार ये दिवसी राजश्री शिवाजी राजे उपजले असे विधान केले आहे, तर दुसरे ठिकाणी वरील विधानात “हस्त घटी १८ प. ३२ गंड ५/७ ते दिसी राजश्री शिवाजी राजे सिवनेरीस उपजले” अशी अधिक माहिती सांगितली आहे. पण या शकावलीतील एकंदर नोंदी पाहिल्या तर हिचा जेथे शकावलीशी अत्यंत निकटचा व अनुयायित्वाचा संबंध आहे अस दिसत असल्याने या शकावलीस पुरावा म्हणून स्वतंत्र स्थान देता येणार नाही.

(६) आमचा दुसरा पुरावा शिवभारत. याचा कर्ता परमानंद. हा शिवकालीन पुरुष होता याविषयी मुळीच शंका नाही. शिवाजीच्या आग्रा भेटीसंबंधी कागदपत्र प्रसिद्ध झाले त्यात व विकानेर येथील अप्रसिद्ध कागदातही परमानंदाचे इतके व असे निर्देश आले आहेत की, तो केवळ शिवकालीन होता एवढेच नसून शिवाजीबरोबरच्या लोकांमध्ये तो अत्यंत जवळिकेत राहात होता असे निश्चित ठरते. शिवाय त्याच्या शिवभारत ग्रंथामध्ये कित्येक प्रसंगांची इतकी तपशीलवार माहिती दिली आहे की, शिवाजी व त्याचा बाप शहाजी व त्याचा बाप मालोजी याविषयी त्याला खडान् खडा माहिती होती हे मान्य केलेच पाहिजे. तसेच त्याने आपले पुस्तक अतिशय चौकस बुद्धीने लिहिले आहे आणि त्यातील बहुतेक माहिती अगदी अचूक आहे, याविषयीही तिळमात्र शंका उरत नाही. विशेषतः त्याने लढायांची वर्णने करताना लढण्यात गुंतलेल्या दोन्ही बाजूकडील सरदारांच्या ज्या नावनिशीवार याद्या दिल्या आहेत त्या पाहिल्या किंवा द्वंद्व युद्धातील मनुष्यांची नावे पाहिली म्हणजे त्याजपाशी त्या त्या लढायांचे किंवा द्वंद्वयुद्धांचे अत्यंत विश्वास्य असे तपशील होते याविषयी मुळीच शंका उरत नाही. म्हणून शिवजन्मतिथीचा अत्यंत विश्वास्य

तपशीलही त्याजपाशी होता असे म्हणण्यास काहीही हरकत नाही. त्याने शिवजन्माचा निर्देश केला आहे तो असा :—

भूवाणप्राणचंद्राद्वै : संमिते शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ ६-२६

शिशितौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने ।

कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥ ६-२७

महोरस्कं महाबाहुं सुषुवे साद्भुतं सुतम् ॥ ६-३१

येथे वार सांगितलेला नाही. पण श. १५५१ शुक्ल संवत्सर फाल्गुन कृष्ण पक्ष तृतीया रात्री शुभ लग्नावर असा तपशील दिला आहे. यात रात्र असा तपशील जेथे शकावलीपेक्षा अधिक आहे. शिशिर ऋतु हाही तपशील अधिक आहे. पण ढोबळपणामुळे त्यास विशेष महत्त्व नाही.

(७) नव्या शिवजन्मतिथीचे ३ ते ५ पुरावे राजस्थानात सापडलेल्या जन्मपत्रिका होत. राजस्थानमध्ये आतापर्यंत तीन ठिकाणी शिवाजीच्या जन्मपत्रिका सापडल्या आहेत. त्यात कालदृष्ट्या प्रथम बियावर येथील मिठालाल व्यास यांजकडे सापडलेली जन्मपत्रिका होय. ज्या संग्रहात ही जन्मपत्रिका सापडली त्यात इतर आणखी सुमारे ५४० जन्मपत्रिका होत्या. यातील सात जन्मपत्रिका चंडवंशीय शिवराम ज्योतिष्याने फलज्योतिषाचा अभ्यास करण्याकरिता इतर ज्योतिष्यांप्रमाणे एकत्र केल्या असे दिसते. हा शिवराम ज्योतिषी किंवा शिवराम पुरोहीत जोधपूरकरांकडील आनुवंशिक ज्योतिषी असून तो जसवंतसिंहाबरोबर दक्षिणेत पुण्यास आला असता त्याने ही जन्मपत्रिका हस्तगत केली असावी. त्यामुळे ती यांनी पाहिली होती व ज्या संग्रहात ही सापडली तो श्री. ओझा यांनी वारकाईने तपाराला के. ओझा यांची पक्की खात्री झाली होती. हीमध्ये शिवजन्माचा काल संवत् १६८६ फाल्गुन वदि ३ शुक्रवार उ. घटी ३०-९ असा दिला असून रवि १०-२३ म्हणजे कुंभ राशीत व लग्न ४-२९ म्हणजे सिंह होते असे नमूद केले आहे. येथे शकाची जागा संवताने घेतली आहे. उरलेला तपशील शकावली व शिवभारत यांशी जुळता आहे.

(८) कै. ओझा यांना उदेपूर संस्थानातील बनेडा गावच्या ज्योतिष्याजवळ असलेला आणखी एक जन्मपत्रिकांचा संग्रह पहावयास मिळाला होता. त्यात शिवजन्मकालाचा निर्देश “सं. १६८६ वर्षे चैत्र वदि ३ शुक्र रात्री गत घटी १-१ शिवाजी जन्म” असा केला आहे. येथे पण उत्तरी चैत्र वद्य म्हणजे दक्षिणी फाल्गुन वद्य, हे लक्षात घेतले म्हणजे हा निर्देश पहिल्या जन्मपत्रिकेतील निर्देशाशी बेमालूम जुळतो. पहिल्या पत्रिकेत शिवाजीचा जन्म सूर्योदयानंतर ३० घटका ९ पळे गेली असता झाला असे सांगितले आहे. येथे रात्रीची एक घटका आणि एक पळ यावेळी झाला असे नमूद केले आहे. या महिन्यात दिवस रात्रीपेक्षा लहान आहे. हे लक्षात

घेतले म्हणजे दोघांनी दिलेली जन्मवेळ एकच आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. बनेडा संस्थानचा एक पूर्वज राजा भीमसिंह हा औरंगजेवातर्फे येथे दक्षिणेत आला होता व तो येथेच मेला. त्याने किंवा त्याच्या पदरच्या ज्योतिष्याने दक्षिणेत असता शिवाजीची ही जन्मपत्रिका मिळविली असली पाहिजे.

(९) शिवाजीची तिसरी जन्मपत्रिका जोधपूर विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक, दशरथ शर्मा यांना बिकानेर फोर्ट लायब्ररीमध्ये १९३४ मध्ये आढळली. त्यांनी ती जर्नल ऑफ दि बिहार अँड ओरिसा रीसर्च सोसायटीच्या १९३४ च्या खंडात प्रसिद्ध केली आहे. तीत शिवजन्म कालाचा निर्देश “संवत् १६८६ वर्षे फाल्गुन वदि ३ भृगौ रात्रिगत घटी १ पल १ समये सिंहलग्न उदये सिवाजिरो जन्म” असा केला आहे. हीत व क्रमांक २ च्या जन्मपत्रिकेत पुष्कळच साम्य आहे. फक्त तीमध्ये पूर्णिमांत चैत्र वद्य सांगितला आहे तर येथे अमांत फाल्गुन वद्य दिला आहे. बिकानेर संस्थानच्या राजवंशातील एक पुरुष अनूपसिंह शिवकालात दक्षिणेत आला होता व येथे अदोनी, औरंगाबाद इत्यादी ठिकाणी अनेक वर्षे राहिला होता. एवढेच नव्हे तर त्याने दक्षिणेतून हस्तलिखित पोथ्या, चित्रे, मूर्ति, इत्यादींचा संग्रह आपल्या बिकानेर गावी नेला अशाविषयी आता पुष्कळ पुरावा उपलब्ध झाला आहे. तेव्हा ही जन्मपत्रिकाही त्याचवेळी त्याने किंवा त्याच्या पदरच्या ज्योतिष्याने येथून नेली असली पाहिजे.

(१०) या तीन जन्मपत्रिकांमध्ये त्या निरनिराळ्या वेळी मिळविल्यामुळे थोडा थोडा फरक आहे. म्हणून मी त्यांना तीन स्वतंत्र पुरावे समजतो. यामध्ये मांडलेल्या कुंडल्यामध्ये थोडा थोडा फरक आहे. तो हस्तदोषाचा तरी परिणाम असेल किंवा ग्रहस्थाने वर्तविण्यासाठी उपयोगात आणलेल्या निरनिराळ्या सिद्धांताचाही परिणाम असेल. नवतिथिवादी मी त्या कुंडल्यांना महत्त्व देत नाही. शकावली, शिवभारत आणि ह्या तीन कुंडल्या यांमध्ये वर्ष, महिना, तिथि, वार, जन्मवेळ, जन्मलग्न, जन्मरास या बाबतीत मेळ आहे म्हणून तेवढेच मी प्रमाण मानतो आणि त्यावरच फक्त जोर देतो. या तीनही जन्मपत्रिका राजस्थानात तीन निरनिराळ्या ठिकाणी सापडल्या असून त्या तिन्ही ठिकाणचे राज्यकर्ते शिवकालात दक्षिणेत आले होते; एवढेच नव्हे तर त्यांचे व शिवाजीचे हर्षामर्षाचे प्रसंगही घडले होते.

(११) जुन्या तिथीचे पुरस्कर्ते एकही समकालीन, शिवाजीच्या अगदी निकटवर्तियाने चौकस बुद्धीने लिहिलेला व गणितदृष्ट्या अचूक असा पुरावा दाखवू शकत नाहीत. त्यांचा सर्व भरवसा बखरीवर आहे. पण या बखरीमध्ये दिलेल्या प्रसंगाच्या हकीकती व केलेले कालनिर्देश यामध्ये इतके दोष आहेत की, त्यावर विश्वास ठेवणे अशक्यच आहे. वर दिलेल्या पुराव्यांच्या पासंगालाही पुरणार नाहीत अशी शोचनीय स्थिती बखरींची आहे. आज ठाऊक असलेल्या बखरींपैकी एकही शिवसमकालीन नाही. शिवकालाला अगदी जवळची अशी जी सभासद बखर. तीमध्ये शिवजन्माचा काल दिलेला नाही. आणि याच बखरीची री चित्रगुप्ती बखरीने ओढली आहे. उरलेल्या बखरीमध्ये शक, वर्ष, त्या वर्षाचे संवत्सर नाम, तिथि आणि वार यांमध्ये इतका गोंधळ उत्पन्न झालेला आहे की, त्या बखरीपैकी एकाही बखरीच्या कालनिर्देशावर विश्वास ठेवणे उचित ठरणार नाही. काही बखरीमध्ये शक, वर्ष व संवत्सर नाम ही मिळती आहेत. पण या दोन गोष्टी इतक्या ढोबळ आहेत की, सामान्य ज्ञानाचा मनुष्यही त्या अचूक सांगू शकेल. पण तेवढे अवधानही कित्येक बखरीत राहिलेले नाही. तेव्हा बखरी अधिकच अविश्वास्य ठरतात.

(१२) यामुळे वखरींचा शिवजन्मतिथीच्या वादात उपयोग करणे कधीही वाजवी ठरणार नाही. म्हणून येथे वखरींचा मुळीच उपयोग केलेला नाही. तथापि वखरींच्या अप्रामाण्याविषयी अधिक समर्पक-विशेषतः शिवजन्मतिथीविषयी-कल्पना पाहिजे असेल त्यान " शिवचरित्रप्रदीप " व " वर्थ डेट ऑफ शिवाजी " ही पुस्तके लक्षपूर्वक वाचावी.

(१३) युरोपीय प्रवासवृत्तांचाही येथे फारसा उपयोग नाही.

ग. ह. खरे.

(६) प्रा. न. र. फाटक यांचे निवेदन

लोकमान्य टिळकांनी "जेथे शकावली" भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या स्वाधीन केल्यावर चार पांच वर्षांनी शिवजन्मतिथीचा वाद सुरू झाला. जेथे शकावलीत शिवजन्मतिथि फाल्गुन वद्य ३ शके १५५२ अशी दिली आहे. पूर्वीच्या रूढ वैशाख शु. २ शके १५४९ (इ. स. १६२७) या तिथीशी ती विसंगत असल्याने वाद उपस्थित झाला.

नंतर शिवभारत (मूळचे अनुपुराण) हा ग्रंथ उपलब्ध होऊन त्याचा जेथे शकावलीतील तिथीला दुजोरा मिळाला.

वादाच्या काळात फाल्गुनवादी पक्षाला पुष्ट करणाऱ्या तीन कुंडल्या पुढे आल्या.

परंतु जेथे शकावली आणि शिवभारत यांचे मूळ तंजावरचा शिलालेख आहे. तो इ. स. १८०३ मध्ये लिहिला गेला म्हणून जेथे शकावलीच्या पूर्वी कित्येक वर्षे इतिहास संशोधकां-पुढे असूनही तो इंग्रजी कालगणनेचा म्हणून त्याकडे संशोधकांनी दुर्लक्ष केले होते. आता फाल्गुनवादी त्याचाही आधार घेत असतात.

वाद उठल्यावर जेथे व शहाजी भोसले यांचा संबंध १६३६-३७ च्या सुमारास आला असे जेथे करीन्यावरून स्पष्ट दिसते. ते लक्षात ठेवल्यास शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर हा संबंध आला याविषयी शंका राहिली नाही. १६४९ पर्यंत कान्होजी जेथे शहाजी राजावरोवर बंगलोर (कर्नाटकात) होता. १६४९ मध्ये शहाजी राजांची विजापूरच्या कैदेतून सुटका झाल्यावर तो शिवाजी महाराजांकडे मावळात आला व पुढे तो व त्याचा मुलगा महाराजांच्या सेवेस लागले. या करिता जेथे भोसले यांच्या संवधाचा विषय जन्मतिथी निमित्त विचारात घेता येत नाही. तो शहाजी राजांच्या दिमतीस कर्नाटकात असतांना तेथे त्याने ही तिथि महाराजांच्या जन्मानंतर ७-८ वर्षांनी संपादन केली हे उघड आहे.

शकावलीत या तिथीच्या नोंदीमागून १६२९ च्या श्रावणातली व मग त्याच वर्षाच्या चैत्रातल्या घटना लिहिलेल्या आहेत व प्रथम १६३६ मधील शिवजन्मतिथि लिहिली जावी हा प्रकार डोळ्याआड करण्यासारखा नाही. शिवजन्मतिथीची नोंद १६२९ च्या आधी पाहून त्या ठिकाणी काही गडबड असल्याचा संशय उत्पन्न होतो. असे एकाच वर्षातले महिने क्रमाने न देण्याचा प्रकार या शकावलीत पुष्कळ आढळतो. पण वर्षाची गल्लत शिवजन्मतिथीच्या नोंदीत आहे. शिवभारत हे भारत आहे. त्यात १६४९ पर्यंतच्या काही हकीगती दिलेल्या असून एकदम पुढे दहा वर्षे गाळून भारतकार १६५९ मधील अफझलखान प्रकरणावर येतो. जणू काय १६४९ ते १६५९ या दहा वर्षांत शिवाजी महाराज काहीच हालचाल करीत नव्हते. जावळीचे "मोरे" प्रकरण हे या मधल्या काळातले महत्त्वाचे प्रकरण असूनही शिवभारतकार त्याची माहिती देत नाही. ती जेथे शकावलीप्रमाणे शिवकर्तृत्वाच्या साऱ्या तिथि देत नाही. शिवभारतात शिवजन्माची वेळ आहे. घटका पळे नाहीत.

एखादा मनुष्य समकालीन एवढ्यामुळेच तो सर्वथैव विश्वसनीय ठरू शकत नाही. जेथे व शिवभारतकार परमानंद हे दोघे शिवाजी महाराजांचे समकालीन होते, म्हणून त्यांनी ग्रथित केलेले सारेच पूर्णपणे विश्वसनीय असे मानणे संयुक्तिक नाही. या बाबतीत गेल्या ३० वर्षांतील समकालीनांनी केलेल्या घटनांच्या कालाचा गोंधळ दाखविणे शक्य आहे.

तंजावरचा शिलालेख इ. स. १८०३ चा यामुळे त्याची उपेक्षा होत असली तरी त्यात अनेक प्रसंगांच्या तिथि असून त्यातच इ. स. १६३० हे शिवाजी महाराजांचे वर्ष झालेले आहे व त्याचे जे मूळ तेच शकावली व भारताचे मूळ आहे.

शिलालेख तंजावरचा, शिवभारत तंजावरचे आणि जेथे १६४९ पर्यंत (शिवाजी महाराजांच्या जन्मांतर) प्रत्यक्ष तंजावरास नसला तरी त्याच्या आसपास राहिलेला हा योग विचारात घेतल्यास सख्खा-सावत्र, वडिल-धाकटा या स्थितीवरून राजघराण्यात जी कारस्थाने शिजतात, त्यातले शिवाजी महाराजांकडे व्यंकोजीचा धाकटा भाऊ ठरविण्याचे कारस्थान घाटत होते हा तर्क स्वीकारणे भाग पडते व त्या अनुरोधाने जेथे शकावली व शिवभारत यामधील शिवजन्मतिथि संशयात पडते. जेथ्यांनी किंवा परमानंदाने ही तिथि नमूद करणे हे समकालीनत्वामुळेच घडू शकते. यावद्दल जदुनाथ सरकार, गोविंदराव सरदेसाई, भास्करराव जाधव यांच्याशी मी चर्चा केली होती. जाधव, सरदेसाई यांनी मुंबईस १९२७ मध्ये शिवाजी महाराजांची जन्मत्रिशताब्दी साजरी केली त्यावेळी ही चर्चा केली. पुढे जदुनाथांशी खल केला तेव्हा त्यांनी सरदेसाई, जाधवांप्रमाणे घरातल्या कारस्थानांचीच शंका बोलून दाखविली व १६२७ हे वर्ष ग्राह्य असे ठासून सांगितले.

१६२७ चे बहुतेक सर्व पुरस्कर्ते आज कालावीन झाले आहेत, अशी आज फाल्गुनवाद्यांना एक प्रकारे कालाची अनुकूलता आहे.

हा वाद राजवाडे यांनी १९०० साली लोकांपुढे ठेवला. लोकमान्य टिळकांनी त्यात लक्ष घालून "केसरी" त एक लेख लिहिला. दोघांनी ज्योतिर्गणिताच्या साहाय्याने विचार करून १६२७ वैशाख कायम ठेवला. फक्त दोघांनी मानलेल्या तिथीत आगेमागे असा एकेका दिवसाचा फरक आहे. जेथे शकावली टिळकांनी भारत इतिहास संशोधक मंडळाला दिली. ती देताना त्यांनी नवी तिथि आपल्या प्रस्तावनेसोबत लिहिलेल्या मजकुरात निदर्शनास आणली आहे, पण मान्यता दर्शविलेली नाही. त्या मजकुरातले शब्द त्या तिथीवद्दल त्यांची साशंकताच दर्शविणारे आहेत. टिळकांनी वादात लक्ष घातले नाही.

पहिल्या वादावे मूळ उत्पादक राजवाडे हे १९२६ पर्यंत जिवंत होते. जेथे शकावली-वडल झालेला वाद त्यांना माहीत होता. त्यांनी त्यांनी १९२२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या "राधा मावत्र त्रिंशत वंश" च्या प्रस्तावनेत (पान ५६ वर) शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि वैशाखांतली असा स्वच्छ निर्णय लिहून टाकला आहे.

टिळक व राजवाडे यांचे हे धोरण ध्यानात घ्यावयाला पाहिजे. हे दोघे आजच्या कोणाही फाल्गुनवाद्याहून संशोधन क्षेत्रात कितीतरी पटीने जास्त योग्यतेचे होते.

आता १६२७ हे वर्ष आणि वैशाख हा महिना व द्वितीया ही तिथि का मानावी, या प्रश्नाकडे वळतो.

ग्रंट डफच्या इतिहासाने १६२७ वैशाख शु. २ ही जन्मतिथि प्रचलित केली व त्याने तत्कालीन मल्हार रामराव चिटणीस याची बखर पाहिली होती. परंतु जन्मतिथि चिटणीशी बखरीतून घेतली, असे तो म्हणत नाही. डफ इतिहासाची साधने सातत्यास भोसल्याचे त्याच्यापुढे दफतरातील लेखी पुरावा आणि छत्रपतींच्या घराण्यातील शिवजन्मतिथीची परंपरा

यांचा आधार असल्याशिवाय त्याने वर्ष महिना तिथि वगैरे कालमान मनसोक्त ठरविले, असे म्हणणे अतिशय धारिष्ट्याचे आहे. चिटणीसाच्या शिवचरित्रावरून डफने शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि घेतली असे मानले तरी चिटणीसाला अग्राह्य का समजायचे हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. चिटणीस हे वाळाजी आवजीचे वंशज-वंश परंपरेने छत्रपतींचे दफतरदार, त्यांच्यापुढे जन्मतिथीचा लेखी पुरावा नसेल असे क्षणभर मानले तरी त्याला माहितीत शिवजन्माची तिथि, वर्ष परंपरेने निश्चितपणे ठाऊक असण्याचा संभव नाकारण्याजोगा नाही. छत्रपतींचे आश्रित त्यांच्या आश्रयाने जगलेले—शिवछत्रपती संबंधात निष्ठा मोठी—त्याच्या घराण्यात शिवचरित्र लिहितांना लेखी पुरावा नसेल तर बळकट स्मृतीची पूर्वं परंपरा खात्रीने असली पाहिजे. शिवचरित्रातील इतर प्रसंगांच्या ज्या तिथि दिल्या आहेत, त्यात चूकही असेल, पण मूळ पुरुषाच्या जन्म दिवसाची चूक चिटणीस करणार नाही असा माझा विश्वास आहे. शिवछत्रपती मागून झालेल्या छत्रपतींचे चरित्र त्याने लिहिले व त्यातील पुष्कळ तिथि बरोबर आहेत. चिटणीसाजवळ भरपूर साधने होती अशी डफची साक्ष आहे. तिकडेही या प्रश्नाचा विचार करताना लक्ष दिले पाहिजे. चिटणीस हे महाराष्ट्रातले होते. तंजावर कर्नाटकातले नव्हते. अर्थात शहाजी राजांच्या महालातली कारस्थानांची त्यांना ओळख नाही.

शिवाजी महाराज शिवनेरीस जन्मले. ते १६२७ किंवा १६३० यांतल्या कोणत्याही वर्षी जन्मले असोत. जेथ्यांचे तेव्हा शहाजी राजांशी सख्य नव्हते, तो शहाजी राजांचे शत्रु पक्षात होता. १६३० धरले तर पुढे सात वर्षांनी, १६२७ धरले तर नऊ वर्षांनी, त्याला आपल्या हाताशी धरले आणि मग तो शकावलीसाठी शिवजन्मतिथि विचारतो व ती नेमकी वार, वेळ, नक्षत्र, घटका, पळे यासह लाभते हे एक कोडच आहे व तेही शिवजन्मापुरतेच आहे. शहाजी-पुत्र व्यंकोजीचे शकावलीत ठिकाण नाही. शिवपुत्र संभाजीचा फक्त जन्मदिवस आणि वर्ष दिले आहे. वार, जन्मवेळ नाही. एक शिवाजी महाराज सोडले तर इतर सर्वांची अशीच त्याने वाट लावली आहे.

आता उरल्या कुंडल्या त्या महाराष्ट्राबाहेरच्या असून येथे वाद पेटला तेव्हा पुढे येतात हा प्रकारच संशयास्पद आहे. शिवाजी महाराजांचे चरित्र राजस्थानी ज्योतिषांना वादाच्या काळापूर्वी माहित नव्हते, असे मानणे कठीण आहे. वाद निघण्यापूर्वी त्यातल्या कोणीही शिवाजीमहाराजांची कुंडली प्रसिद्ध केली नाही. यावरून त्या कुंडल्यांना माझ्या विचारसरणीत जागा नाही. त्यातली एक कुंडली शिवसमकालीनाची आहे म्हणे, असेल समकालीन पण त्याच्या संग्रहातली कुंडली म्हणजे त्याच्याच हातची कुंडली असे मला वाटत नाही.

सारांश: वैशाख वाद आणि फाल्गुन वाद असे दोन वाद आहेत. जेथे शकावली व शिवभारत उजेडात येण्यापूर्वीची शिवचरित्राची सारी जुनी साधने वैशाख शुक्ल व सन १६२७ या मताची आहेत. एका बखरीत जन्मतिथीवद्दल जे तीन संस्कृत श्लोक आहेत, ते टिळकांनी प्राचीन ठरवून त्यांचा अर्थ वैशाख शुक्ल व वर्ष १६२७ यालाच पाठिवा देणारा असा लावला आहे. ते श्लोक बखरीत असले तरी बखरकाराचे नाहीत. ते आधीचे व श्लोक या रूपाने लोकांनी लक्षात ठेवण्याला सोपे यासाठी रचलेले आहेत. त्यात भाषेची अशुद्धे आहेत पण काळाची चूक नाही.

वस्तुतः असल्या वादात सरकारने लक्ष घालू नये. परंतु शिवजन्म दिवसाची सुट्टी द्यावी लागते म्हणून सरकारला या विषयात पडण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. आजवर

वैशाख चालला, पण लोक फाल्गुन का नाही असा प्रश्न विचारतात, तेव्हा याचा एकदा निर्णय करून टाकावा ही सरकारची दृष्टी योग्य आहे. परंतु जोवर दोन परंपरा आहेत तोवर हा वाद सरकारच्या मान्यतेने मिटणार नाही. प्रश्न विचारले जातीलच.

फाल्गुनाचा संशय मी व्यक्त केला आहे. तो सोडून विचार करावयाचा तर माझी नम्र विनंती आहे की, आजवरची वैशाख परंपराच सरकारने कायम ठेवावी. पूर्वी ब्रिटीश राजवटीत राजाचा जन्म दिवस सोयीप्रमाणे कोणता तरी ठरवून त्या दिवशी सुट्टी द्यावयाची व तो पाळावयाचा अशी रीत होती. ती ब्रिटीशांची एवढ्यासाठी न झिडकारता तिला अनुसरून वैशाखाची परंपरा चालू ठेवावी. गेली शंभर वर्षे ती लोकांच्या सवयीची झालेली आहे. फाल्गुनाला मान्यता द्यावयाची असेल तर त्या महिन्यातली तिथि खरी नसून सोयीची आहे, म्हणून मान्यता द्यावी.

न. र. फाटक

(७) श्री. ब. मो. पुरंदरे यांचे निवेदन :

इतिहास संशोधन करतांना, त्यातील पायाशुद्ध उद्देश असा असतो की, घटनेचे शुद्ध व निश्चित ऐतिहासिक स्वरूप प्रकाशात आणावे. म्हणजेच ऐतिहासिक "सत्य" उकलून दाखवावे. त्याकरिता साधने (पुरावे) शोधून त्याची शास्त्रीय पद्धतीने चिकित्सा करावी. जर घटनेस प्रत्यक्ष पुरावे लाभले नाहीत तर इतर अनुपंगिक घटनांच्या आधारे तर्क करावा. निश्चित माहिती देणारे विश्वसनीय पुरावे लाभेपर्यंत ह्या तर्कावर अवलंबून राहणे भाग असते. यातही एकच उद्देश असतो. तो हा की, ऐतिहासिक "सत्या" च्या जास्तीत जास्त जवळ जाणे.

एखाद्या घटनेसंबंधी उपलब्ध झालेले पुरावे जर अव्वल, समकालीन, विश्वसनीय व पुरेसे नसले, तर, "प्राप्त पुरावे दुय्यम दर्जाचे आहेत" ही जाणीव ठेवूनही तूर्त सत्याच्या जवळ नेणारे हेच केवळ पुरावे आहेत असे मानणे भाग पडते. नवीन पुरावे मिळेपर्यंत ते मानणे योग्यही ठरते. मग जर अस्सल नवीन पुरावे उपलब्ध झाले व आधीच्या "तात्पुरत्या" गृहिताशीही ते जुळले तर उत्तमच. पूर्वीचे तात्पुरते गृहित सत्य हे शास्त्रशुद्ध ऐतिहासिक सत्य ठरेल. पण जर समजा नवीन मिळालेल्या विश्वसनीय, अव्वल, समकालीन व एकमेकांशी जुळणाऱ्या दोन किंवा अधिक पुराव्यांनी पूर्वीच्या तात्पुरत्या गृहित सिद्धांताच्या फारच विरुद्ध साक्षी दिल्या, तरीही त्याच मानाव्या लागतील. पूर्वीचा गृहित सिद्धांत आपोआप गळून पडेल. थोरले संभाजी छत्रपति व आनंदीबाई पेशवे यांच्या संबंधीचे पूर्वीचे सिद्धांत नवीन विश्वसनीय पुराव्यांनी आपोआप गळून पडत आहेत हे आपण पाहतच आहोत.

हीच गोष्ट शिवजन्माच्या जुन्या व नव्या तिथींच्या बाबतीत आहे, असे आपणास दिसून येईल.

शास्त्रशुद्ध इतिहास संशोधनाचे दालन आमच्या देशात कसेबसे शंभरवर्षांपूर्वीच उघडले गेले. त्यापूर्वी इतिहास विषयाची आमच्याकडे कमालीची आवाळ होती. ऐतिहासिक स्त्री-पुरुषांच्या किंवा ऐतिहासिक घटनांच्या जन्मतिथीना सामाजिक, राजकीय वा राष्ट्रीय समारंभाचे महत्त्व नव्हते. शिवाजी महाराजांची जयंती वा मृत्युतिथि खुद्द छत्रपतींच्या सातारा वा कोल्हापूर येथील घराण्यातही साजरी होत नव्हती. त्यामुळे या विषयाकडे प्रकर्षाने कुणाचेही लक्ष गेलेले दिसत नाही. महाराज शके १५४९ वशाखात जन्मले की, पुढे कधी जन्मले याची चिकित्सा करण्याची निकड कोणालाही भासली नाही. ही निकड प्रथम भासली लोकमान्य टिळकांना. याची कारणे दोन (१) सार्वजनिक जन्मोत्सव त्यांनी सुरू केला. तो करण्यासाठी नेमकी मिति त्यांना हवी होती. (२) जी तिथि बखरीतून दिलेली होती—शके १५४९ वैशाखी—तीही फार घोटाल्याची होती. निरनिराळ्या बखरीत तिथि, वार, नक्षत्र, वगैरे तपशील एकमेकांशी विसंगत होता. फक्त वर्ष व महिना समान होता—म्हणजे शिव-जन्मतिथीतील अचूक तिथि कोणती आहे, हे जाणून घेण्याची निकड ही अशी निर्माण झाली.

लोकमान्य टिळकांना ऐतिहासिक पुरावे म्हणून उपलब्ध होत्या बखरी. अगदी शिवकालीन बखर एकही नव्हती व नाही. सभासदांची बखर शिवकालाला जवळची. पण त्यात शिव-जन्माची तिथि दिलेली नाही. इतर बखरी तर फारच उत्तरकालीन. महाराजांच्या मरणानंतर नव्वद, सव्वाशे, दीडशे इतक्या वर्षांनी लिहिलेल्या. त्यात बहुतेकांनी शिवजन्माचे वर्ष व

महिना समान, म्हणजे "शके १५४९ वैशाख" (इंग्रजी वर्ष हे येते इ. १६२७) दिलेला आहे. पण वार, तिथि, नक्षत्र, या बाबतीत, या बखरीतील एकही नोंद गणिताशी जुळत नाही. जो वार दिला आहे त्या दिवशी, दिलेली तिथि येत नाही. तिथि जुळली तर नक्षत्र विसंगत दिलेले आढळते. प्रत्येक नोंद स्वतःशी विसंगत आहे. इतर नोंदीशीही विसंगत आहे. तेव्हा लोकमान्य टिळकांनी त्यातल्या त्यात कमीत कमी चुका असलेली वैशाखी (श. १५४९-इ. १६२७) तिथि ठरविली. ही तिथि निर्दोष नव्हतीच हे उघड आहे. पण सार्वजनिकरित्या दरवर्षी जनतेला उत्सव करण्यासाठी एक दिवस ठरविणे आवश्यक होते. होत्या त्या उत्तर-कालीन बखरीसारख्या दुय्यम दर्जाच्या पुराव्यातून वरील वैशाखी तिथि लोकमान्य टिळकांना निवडणे भागच पडले.

नंतर संशोधन होत गेले. जेथे शकावली, शिवभारत, शिवजन्म कुंडल्या, इतर काही शका-वल्या व शिवजन्मकाल सांगणारे मोघम व अप्रत्यक्ष उल्लेख उपलब्ध होत गेले. त्यात शिव-भारतकार परमानंद हा सर्वात महत्त्वाचा साक्षीदार ठरतो. तो केवळ समकालीनच नव्हे, तर शिवछत्रपतींचा अतिशय निकटवर्ती आहे. आग्र्यास जाताना हा महाराजांवरोबर होता. महाराज त्याला अतिशय मान देतात. तशी एक नोंद पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत आहे. परमानंदासंबंधीचे असंख्य कागद विकानेरच्या दफतरात आहेत. कै. जदुनाथ सरकारांनी प्रसिद्धही केले आहेत. त्याने लिहिलेले शिवचरित्र (शिवभारत) त्या दृष्टीने बरेच महत्त्वाचे साधन आहे. त्यात त्याने शिवजन्माची तिथि दिली आहे.—"शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार, शिशिर ऋतु, शुक्ल संवत्सर, उत्तरायणांत रात्री" (इंग्रजी दिनांक १९ फेब्रुवारी १६३० शुक्रवार) वरील सर्व गोष्टी कालगणिताशी पूर्णपणे जुळतात. यातही विसंगति नाही.

राजस्थानात विआवर, वनेडा व उदयपूर येथे मिळालेल्या महाराजांच्या जन्म कुंडल्याही अस्सल व अव्वल साधन म्हणून विचारात घ्यावे लागेल. विआवर येथील कुंडली तर शिवसमकालीन आहे. ह्या कुंडलीची मूळ अस्सलप्रत विआवर येथे मिळालेल्या व्यास यांच्या घरी आहे. कागद, शाई व अक्षरवटिका यांची प्रत्यक्ष चिकित्सा करणे शक्य आहे. ह्या कुंडलीत दिलेली शिवजन्मतिथि शिवभारतातील तिथीशी पूर्णपणे जुळते. म्हणजेच श. १५५१ फाल्गुन व. ३ शुक्रवार (दिनांक १९ फेब्रुवारी १६३०) ह्या तिथीशी जुळते.

जेथे शकावली हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. इतर अनेक अस्सल पुरावे जेथे शकावली मधील नोंदींना दुजोरे देतात. विकानेरच्या दफतरातून नव्याने आणलेले पुरावे जेथे शकावली-मधील नोंदींशी अगदी तंतोतंत जुळतात. गेल्या सहा महिन्यात भारत इतिहास संशोधक मंडळातील प्रा. ग. ह. खरे, श्री. गो. व्यं. कुळकर्णी वगैरे अभ्यासकांनी विकानेरी पत्रांचा अभ्यास केला तेव्हा त्यांना तसा नव्याने प्रत्यय आला. जेथे शकावलीमध्ये शिवजन्माची दिलेली तिथि शके १५५१ फाल्गुन व. ३ शुक्रवार हीच आहे. ती शिवभारत व विआवर कुंडलीशी पूर्णपणे सुसंगत आहे.

म्हणजे सर्वात महत्त्वाचे समकालीन पुरावे गणिताशी ताडून पाहता निर्दोष व सुसंगत आहेत. या शिवाय इतर शकावल्या व इतर लहान मोठ्या नोंदी अनेक उपलब्ध आहेत. पण त्यांची मुळे जेथे शकावली, शिवभारत व विआवर कुंडली यांतच कुठे ना कुठे आहेत. तेव्हा त्यांचा वेगळा विचार करण्याची जरूरी नाही. शिवजन्म शके १५५१ फाल्गुन व. ३ रोजी झाला असेच हे इतर पुरावे सांगतात.

वरील विवेचनाचा इत्यर्थ असा :—

१. चिटणीस बखरीसह सर्व बखरी (ज्यात शिवजन्मतिथि श. १५४९ वैशाखातील दिलेली आहे.) शिवमृत्यूनंतर प्रदीर्घ कालाने लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यातील जन्मतिथि केवळ उत्तरकालीन आहे म्हणूनच नव्हे तर स्वतःशी व इतर नोंदींशीही गणितदृष्ट्या विसंगत आहे, म्हणून अत्यंत संशयास्पद आहे. हीच वैशाखी तिथि ग्रँट डफसह अनेक इतिहासकारांनी वापरली. पण ती अत्यंत संशयास्पद उघड उघड त्याकालीही होती.

२. शिवभारतकार हा महाराजांच्या सहवासातील निकटवर्ती चरित्र लेखक आहे. त्याने लिहिलेले चरित्र (शिवारत ऊर्फ अनुपुराण) महाराजांच्या हयातीतच लिहिलेले आहे. त्याच्या दोन प्रती उपलब्ध झाल्या आहेत. (१) तंजावरास, (२) कोल्हापुरास. शिवभारतकार हा महाराजांचा प्रत्यक्ष संबंधी असल्यामुळे त्याने दिलेली शके १५५१ फाल्गुन वद्य शुक्रवार ही जन्मतिथि गणित दृष्ट्या अचूक व ऐतिहासिक सत्याला धरून आहे असे दिसते.

३. कुंडल्यांचे मूळ कागद (प्रती) आजही प्रत्यक्ष शास्त्रीय निकषांवर ताबून सुलाखून घेणे शक्य आहे. तेव्हा तसे घेऊन कुंडल्यांचा काल काढता येईलच ; पण विआवर कुंडली समकालीन आहे असे आज तरी दिसते. त्यातही शके १५५१ फाल्गुन व. ३ हाच जन्मकाल असल्याचे (उत्तरी-दक्षिणी मितिपद्धत लक्षात घेऊन) दिसून येते.

४. जेथे शकावलीत दिलेली तिथि (श. १५५१ फाल्गुन व. ३ शुक्र) हीही ऐतिहासिक पुरावा या दृष्टीने शिवकालाला जवळची आहे. जेथे शकावली उशिरात उशिरा निदान श. १६१९ मध्ये निश्चितच लिहिलेली आहे. कारण जेथे शकावली मधील शेवटची नोंद शके १६१९ मधील आहे. म्हणजे जेथे शकावली जन्मतिथि ऐतिहासिक पुरावा म्हणून जवळची आहे.

५. वरील पुरावे एकमेकांनी एकमेकांकडून घेतले असावेत असे दिसत नाही. ते पूर्णपणे स्वतंत्र आहेत. (तसेच तंजावर शिलालेख, अन्य शकावल्या व अन्य कुंडल्या-ज्यात जन्मतिथि शके १५५१ फाल्गुन व. ३ दिलेली आहे—त्याचा विचार पूर्णपणे वाजूस ठेवला तरी चालेल. कारण त्यांनी जेथे शकावली किंवा शिवभारत किंवा विआवर कुंडली यांच्याच आधाराने शके १५५१ फाल्गुन व. ३ ही तिथि दिली असण्याची शक्यता दिसते).

६. एकूण असे स्पष्ट दिसते की, बखरीतील शके १५४९ वैशाखी तिथि ही ऐतिहासिक शास्त्रीय पुरावा ह्या दृष्टीने अत्यंत कमकुवत असून शके १५५१ फाल्गुन व. ३ शुक्रवार (दि. १९ फेब्रुवारी १६३०.) हीच तिथि अत्यंत विश्वसनीय दिसते.

७. अगदी प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे ऐतिहासिक सत्याच्या जवळात जवळ नेणारे पुरावे म्हणून शिवभारत, विआवर कुंडली व जेथे शकावली हे पुरावे ग्राह्य आहेत. म्हणून आज तरी फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार ही तिथि खरी मानावी लागेल.

८. वरील पुरावे अस्सल, अव्वल व विश्वसनीय आहेतच. पण केवळ वादाकरिता म्हणून जरी ते दुय्यम वा कमी दर्जाचे आहेत असे मानले, तरीही ते बखरीपेक्षा अनंत पटीने अव्वल व विश्वसनीय आहेत, हे अगदी स्पष्ट आहे. तेव्हा कोणताही निकष लावला तरी जन्मतिथि शके १५४९ वैशाखी पेक्षा १५५१ फाल्गुन व. ३ हीच ग्राह्य धरणे शास्त्रीय ठरेल.

असो. मला स्वतःला कोणताही "पक्ष" नाही. ऐतिहासिक शास्त्रीय चिकित्सेने जे सिद्ध होईल तो माझा पक्ष. उद्या जर अधिक निश्चयात्मकरीत्या श. १५५१ फाल्गुन व. ३ ही तिथि चुकीची ठरली व अन्य कोणतीही तिथि खरी ठरली तरी मला ती मनःपूर्वक स्वीकार्यच वाटे. जितक्या कठोर चिकित्सेने शिवजन्मतिथीचा अभ्यास झाला व होत आहे तेवढ्या कठोर धारेत प्रत्येक ऐतिहासिक घटनेसंबंधी संशोधन व अभ्यास झाला पाहिजे ; ते अखेरीस हिताचे ठेले. त्यातूनच अभ्यासाची पातळी वाढेल.

बहुत काय लिहिणे ? विज्ञापना.

ब. मो. पुरंदरे.

(८) म. म. द. वा. पोतदार यांचे न. र. फाटक यांच्या टिपणाबद्दल विचार :

- (१) फाटक यांच्या टिपणात नवा एकही मुद्दा आढळला नाही.
- (२) जुन्या वैशाख पक्षाच्या वाजूने नवीन एकही प्रमाण या टिपणात नाही.
- (३) फाल्गुनची तिथि खोडून काढणारे, ज्याला प्रमाण म्हणता येईल असे कोणतेही प्रमाण दाखल केलेले नाही.

(४) पूर्वी ज्यांचे निरसन सप्रमाण करण्यात आलेले होते, असे काही संशय फाटक यांनी पुनः मांडले आहेत. तेव्हा वास्तविक याचे नवे खंडण करण्याची आवश्यकता दिसत नाही.

(५) फाटक यांनी आपल्या शंका किंवा संशय प्रगट केले आहेत आणि काही ठिकाणी "माझा विश्वास नाही", "हा माझा विश्वास आहे" किंवा "मला वाटत नाही" अशीही विधाने त्यांनी केली आहेत. असे आहे तथापि काही मुद्दे येथे मांडणे अवश्य आहे. फाटकांचा भर चिटणीसावर पडलेला आहे आणि १६२७ चे सर्व पुरस्कर्ते कालाधीन झाले आहेत असे दुःखही त्यांनी व्यक्त केले आहे. वास्तविक सरदेसाई-सरकारांप्रमाणे फाल्गुन पक्षाचेही करंदीकर, आपटे व जोशी हेही आता कालाधीन झाले आहेत. तेव्हा हानि उभय पक्षांची आहे. परंतु ज्यावेळी उभय पक्षांत वाद चालू होता आणि तो पुष्कळ वर्षे सविस्तर झाला त्यावेळीही वैशाख पक्षातर्फे कोणतीही अकाट्यप्रमाणे पुढे आली नाहीत.

सरकार

जदुनाथ सरकार यांचेशी केलेल्या चर्चेचा उल्लेख फाटक टिपणात आहे. जदुनाथांनी जेथे शकावली प्रसिद्ध होताच लगोलग एक वर्षाच्या आत आपल्या शिवाजीच्या चरित्राची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध केली. त्यांत त्यांनी जेथे मितिचा उल्लेख केला आहे. आणि जेथे शकावलीची "गिव्हज ओरिजिनल अँड सरप्राइजिंगली करेक्ट डेट्स अवाउट लेटर इव्हेण्ट्स" अशी तारीफ केली आहे. जेथे शिवजन्माची मिति जदुनाथांनी मान्य केली नाही तरी त्यासाठी विशेष प्रमाणे काही दिली नाहीत. जेथे शकावलीत काही चुका (मिस्टेक्स) आहेत. तथापि त्या नक्कलकाराच्या ("कॉपीइस्ट" च्या) आहेत. जाणून बुजून वनावट (डेलि-वरेट फॉब्रिकेशन) किंवा खोटे असे या शकावलीत काही नाही. काही मित्या तर इतक्या चोख आहेत, की त्या वनावटीकाराच्या आवाक्याबाहेरील आहेत असाही जदुनाथांचा अभिप्राय आहे. ५१ ची तिथि वनावट केली असे जदुनाथांनी कधी प्रसिद्धपणे म्हटल्याचे कोणास माहीत नाही.

१९१९ तील हा आपला अभिप्राय जदुनाथांनी १९२९ च्या तिसऱ्या आवृत्तीतही कायम ठेवला आहे. इथे मुद्दाम सांगितले पाहिजे की, २७ पक्षाने १९२७ त जो त्रिशत-सांवत्सरिक उत्सव साजरा केला आणि ज्या प्रसंगी फाटक यांनी जदुनाथांशी "खल" केला त्या प्रसंगानंतर दोन वर्षांनी जदुनाथांची तिसरी आवृत्ती प्रसिद्ध झालेली आहे.

तंजावरी गडबडीचा संशय जदुनाथांनी आपल्या लिखितात कुठेही आणला नाही. चिटणीसकृत शिवाजी चरित्राबद्दल डफची टीप समोर असताही, जदुनाथांनी "नो स्टेट पेपर्स यूज्ड," "नो आयडिया ऑफ करेक्ट क्रॉनॉलॉजी" अशा शेरा दिला आहे. म्हणजे चिटणीसाच्या मातब्बरीच्या चिंघड्या केल्या आहेत. (V. Rajwade)

थोरांच्या नावाने वास्तविक विचकून जाण्याचे काहीच कारण नाही. किंवा त्यांच्या पाठिव्याची सत्यापुढे कदर करण्याचेही काही कारण नाही. मल्हार रामराव पुढे बाळाजी आवजीच्या हातची काही टाचणे होती अशी डफची भलावण असतानाही, जडुनाथांनी चिटणीसांची बोळवण वर दिल्याप्रमाणे केली आहे.

(६) प्रथम स्पष्टपणे लक्षात घेतले पाहिजे की, शिवभारतकर्ता परमानंद कवींद्र याचा तंजावरशी काडीचाही संबंध नाही. चिटणीस महाराष्ट्रातले तसाच परमानंदही नेवाशाचा, महाराष्ट्रातलाच, तंजावरचा नव्हे. त्याचे अनुपुराण किंवा शिवभारत याची प्रत तंजावरास आधी आढळली एवढाच त्याचा तंजावरशी संबंध. तंजावरचे विद्याभिलाषी महाराज सर्फोजी भोसले यांनी ठिकठिकाणांहून हजारो हस्तलिखित ग्रंथ जमा केले. त्यातच हे अनुपुराण त्यांनी मिळविले असावे. पुढे या अनुपुराणाची हस्तलिखित प्रत कोल्हापूरचे राजोपाध्ये यांच्या संग्रहात मिळाली. आणि ही पुण्याच्या आनंदाश्रम मालेत छापली आहे. जसा शिवाजी महाराजांचा जन्म नक्षत्र वगैरे देऊन जेथे शकावलीत नोंदला आहे तसाच कान्होजी नाईकांचे पुत्र बाजी नाईक यांचाही जन्म नोंदला आहे. नक्षत्र, महानक्षत्र, तपशील दिला आहे. पण घटी, पळे दिली नाहीत. राज्याभिषेक १५९६ ला अधिक तपशील दिला आहे. वरके १५७९ त औरंगजेवाने वेदर व्यावयाचा तह केला, तेथे घटी आठ म्हणून तपशील नोंदला आहे. ह्या शकावल्या कशा तयार होत होत्या याची सविस्तर चर्चा “शिवचरित्र प्रदीपांत” केली आहे. मिळाली ती माहिती व मिळाला तो तपशील शकावलीकारांनी दिला. मिळाला नाही तो दिला नाही. तेव्हा निष्कारण शंका काढून लगेच व्याकूल होण्यात काय अर्थ?

कान्होजी जेथे हा आदिलशाही देशमुख, वतनदार. त्यावेळचे अनेक घराण्यातले पुरुष सेवेसाठी, वादासाठी विजापुरास जात असे उल्लेख कागदपत्रातून शेकडो सापडतात. आजही ज्याप्रमाणे भारतसरकारच्या नोकरीनिमित्त लांबलांब हिंडावे लागते, तोच प्रकार कान्होजींचा. शहाजीही “महाराज” पदवीला पोहोचलेला तोलदार पातशाही सेवकच होता. तसाच रणदुल्लाखानही. दोघांचाही स्नेह चांगला होता. पक्ष बदलीत, तेव्हा शत्रुमित्रभावही बदलीत. स्वामिनिष्ठा हा त्याकाळी एक मोठा गंड होता. कान्होजी जेथ्याला शहाजीने रणदुल्लाखानकडून कसे मागून घेतले, तो भाग जेथे करीन्यात आहे. शिवाजीच्या लहानपणीच जेथ्यांचा आणि शहाजीचा संबंध आला आणि पुढे तो शहाजीच्याच पदरचा झाला. शहाजीला पुणे जहागीर झाली, त्याच भागात कान्होजीचे कारीचे वतन. असे जवळकीचे संबंध जेथे आणि भोसले यांच्यात जमले. ते शिवाजीच्या जन्माच्या आधी जडले पाहिजेत, तरच शिवजन्माच्या जेथे नोंदीला विशेष प्रामाण्य द्यावे असे समजण्याचे काही कारण नाही. जेथ्यांच्या जोडीला दादाजी कृष्ण लोहोकरे होते. शहाजीच्या पदरी पुष्कळ पंडित होते. सुविद्य माणसांचा रावता मावळच्या देशमुखांकडे असला पाहिजे हाच निष्कर्ष सुबुद्धपणाचा ठरतो. म्हणूनच शकावल्यांची जुळणी त्या भागांत विचक्षण मंडळी करीत असलेली आढळतात.

जेथे शकावली एवढी एकटीच शकावली जुनी नाही. होतप देशपांड्यांची शकावली आहे. शिवापुरकर देशपांड्यांची यादी व वही आहे. फोरवस शकावली आहे. यापैकी काही शकावल्यात शिवजन्माची मिति जेथ्यांप्रमाणेच दिल्याच आढळते. यांचा तंजावरशी सतराम संबंध नाही. तंजावर शिलालेख इ.स. १८०३ मध्ये तयार झाला. त्यात पुष्कळ

भाकडकथा आहेत. म्हणून तिकडे कोणी विशेष लक्ष दिले नाही. एवढ्यावरून नसते संशय घेण्याचे कारण काय? सन १९०० त राजवाड्यानी शिवजन्मतिथीचा ऊहापोह केला. तोवर तितका कोणी केला नव्हता. मग त्या आधारे टिळकांनी केला. एका राष्ट्रीय उत्सवाचे प्रवर्तन हेही टिळकांना प्रेरक झाले. ४९ च्या वैशाख पक्षाच्या मितिवारांचा घोटाळा, टिळकांना आश्चर्यकारक वाटला. त्यावेळी १५५१ चे नावही निघाले नव्हते. जेथे वही त्यानंतर ५-७ वर्षांनी टिळकांच्या हाती आली. त्यांच्या शिक्षेने ती आणखी ५-६ वर्षे पडून राहिली. मग ती परत करण्याच्या गडबडीमुळे टिळकांनी फुरसतीने कधीच तपासली नाही. तो सर्व खटाटोप कै. पांडोबा पटवर्धन यांनी केला. टिळकांकडून वही आली म्हणून टिळकांचे नाव लावून प्रसिद्ध केली. जेथे शकावलीतील शिवकालीन मित्या आणि तपशील पाहून पटवर्धन, मेहेंदळे वगैरे सर्व विस्मित झाले आणि आनंदितही झाले. या मित्यांची परीक्षा करण्याला मोडक जंत्री निरुपयोगी होती. म्हणून गणपतराव खरे यांनी एकलग मोजणी २००० तास खपून शिवकालोपयोगी नवीन जंत्री तयार केली. पाहावे तो तो, जेथे शकावली वाचनकशीच ठरत गेली. गणिताप्रमाणे शिवजन्माची नोंद तर, ग्राह्य धरण्याशिवाय गत्यंतरच उरले नाही. इतकी ती अभ्यासाने आणि गणिताने आणि प्रमाणांतरांनी तावून सुलाखून निघाली. मग ठासून जनांसमोर मांडली. हळूहळू डॉ. बाळकृष्ण, वैरि. आझिझ आणि अनेक तिन्हाईत विद्वानांनी व संशोधकांनी तिला मान्यता दिली. शाळांच्या पुस्तकातूनही ती स्वीकारली गेली. जेथ्यामागून दिवेकर प्रभृति संशोधकांचे शिवभारताकडे लक्ष गेले. तेथेही तोच प्रकार. शिवभारत परिक्षेस तावून सुलाखून निघाले. अनेक मित्या देऊन आपला रस विघडविण्याचे परमानंदाला परिक्षेस तावून सुलाखून निघाले. ५१ फाल्गुन वगैरे हाच तपशील दिला. “रात्रीच्या वेळेचा” काहीच कारण नव्हते. त्यानेही ५१ फाल्गुन वगैरे हाच तपशील दिला. “रात्रीच्या वेळेचा” उल्लेखही केला. जेथे प्रभृति जुन्या शकावल्यांच्या तिथीला बळकटी आली. इत्यादी सर्व इतिहास आणि अभ्यासयुक्त प्रतिपादन, वृत्तपत्रातील वादात, आणि शिवचरित्रप्रदीपात आलेले आहे. तरीही जुन्या तर्कटांच्या आणि संशयांच्या भोवऱ्यातच गुरफटून पडलेले एकदोन व्यासंगी आणि चिकित्सक विद्वान जुन्या तिथीलाच तिची लवतरे उघडी केली असताही, चिकटून राहण्याच्या भ्रमातच राहू इच्छितात, हे केवळ दुर्दैवच म्हटले पाहिजे.

तंजावरी गडबडीची शंका आमचे मित्र आणि वैशाख पक्षाचे वडोदा फळीतील एक अग्रणीवीर श्रीयुत विनायकराव वाकसकर आज ८०-८५ च्या घरांतले त्यांनी पूर्वीच उपस्थित केली होती. जेथे शकावली आणि “शिवभारत” यांचे मूळ तंजावरच्या शिलालेखात आहे हे म्हणणे सर्वस्वी फोल आहे. जेथे शकावली तंजावरात आढळली नाही आणि यद्यपि शिवभारताचा उपयोग, तंजावर शिलालेखाला झालेला आहे, तथापि शिवभारतात नसलेले पुष्कळ अवांतर भारूड शिलालेखात आहे आणि शहाजीचा ज्येष्ठ पुत्र संभाजी प्रत्यक्ष जिवंत असतानाही आणि त्याच्याकडे वडीलकी असताही शिलालेखकर्त्याने एकोजीच्या वडीलपणाचे पिल्लू हळूच त्याप्रसंगात सोडले आहे. शिवाजीची खूपच स्तुती शिलालेखात आहे. माझा तर्क असा वाहतो की एवढा शिवाजी मुसलमानांविरुद्ध उभा राहिला, शिलालेख कर्ता त्याला “वरदी” म्हणतो. असे असता, एकोजी आलिदशाहीच्या तर्फे शिवाजीशी अनेक वेळा लढला हा कलंक धुवून निघाल्यास वधावा, असा काही मनोदय १८०३ मध्ये तंजावर मंडळात उदित झाला असावा.

भारतकाराने सगळीच प्रकरणे किंवा सगळ्याच गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत, त्या न सांगितल्याने त्याने जेवढे सांगितले आहे तेवढे प्रमाणाने सिद्ध होत असले, तरी तेही संशयीत मानावे आणि त्यावरही काही कांक्षा काढाव्या यात कसलेच औचित्य नाही.

राजवाड्यांनी जेथे शकावली अभ्यासपूर्वक कधीच पाहिली नव्हती. त्यांच्या पद्धतीप्रमाणे ती तिथि त्यांनी पांच चार ओळीत फटकावून टाकली आहे. म्हणून त्यांच्या मोठेपणामागे लपण्यात लाभ नाही. शिवजन्माची तिथि, तिच्याबद्दलच्या अपूर्व कुतुहलामुळे आणि त्या काळी ज्योतिषावर असलेल्या अपरंपार भरवशामुळे घटकापळाच्या तपशिलासह मिळविण्याचा आटोकाट प्रयत्न झाला असला, तर त्यात “कोडे” कसले? शिवाजीचे अद्वितीयत्व त्याला कारण आहे. आणि हेच कारण समकालीन शिवराम ज्योतिषाने आपल्या कुंडली-संग्रह-वहीत शिवाजीच्या जन्मकाळाचा तपशील मिळवून कुंडली काढण्याचे आहे. राजपुतान्याचे प्रख्यात इतिहासकार पं. गौरीशंकर ओझा यांच्या संग्रही हे शिवराम लिखित वाड होते, हे त्यांनी आपल्या लेखात, शिवरामाचे म्हणून देऊन ५१ तिथीस मान्यता दिली आहे. २७ वैशाख-वाल्या मंडळींना त्रिशत-सांवत्सरिक वर्ष चुकते आहे अशी सूचनाही पं. ओझांनी दिली होती. पण त्यांनी सुधा मासिकात ५१ तिथीच्या पुढीवर लेख लिहिला. कुंडली शिव-रामाच्या हातची मानणारे विद्वान आहेत. परंतु फाटक यांना ती हातची वाटत नाही असे ते म्हणतात. त्यावरून त्यांनी ती पाहिली असावी, असे अनुमान करावे, तर फाटकांच्या टिपणात तसा उल्लेख नाही आणि “मला वाटत नाही” एवढाच शेरा आहे. हातची नसली तरी तिच्या समकालीनत्वाला आणि प्रामाण्याला वाध येत नाही, हे उघड आहे. वनेडा कुंडलीचाही ओझांनी उल्लेख केला आहे. कोणी आपल्या जवळील माहिती अमुक तारखेपूर्वीच प्रसिद्ध केली पाहिजे असा दंडक कुणालाच घालता येणार नाही. येथे मुदतीचा कायदा लागू नाही. आणलेला पुरावा प्रमाणाला उतरतो किंवा नाही एवढा एकच प्रश्न ग्राह्य ठरतो. मुदतीच्या सबबीवर पुरावा वाजूस सारणे संशोधन शास्त्रास त्याज्यच मानले जाईल.

(७) टिळक आणि राजवाडे यांची योग्यता ध्यानात घेऊन प्रमाण पुरासर त्यांच्या मताचे खंडण करावयाचे नाही. त्यांच्या योग्यतेपुढे दवून प्रमाणाने त्यांचे म्हणणे चुकीचे ठरत असले तरी त्यांचा मोठेपणा हाच प्रमाण, नवा पुरावा प्रमाण नाही, ही नीति सर्व प्रगती खुंटवून ठेवावी असे सांगणारी होते यास्तव तिचा केव्हाही स्वीकार करता येणार नाही.

शेवटचे—फाटक टिपणात सरकारला अखेर मार्गदर्शन आहे. ह्यातील ब्रिटीश राज-वटीतील राजाचा जन्मदिवस सोयीप्रमाणे पाळण्याची कल्पित सरदेसाई यांनीही एकवेळ पुरस्कारिली होती. सोय गैरसोय पाहून तिथ्या ठरविण्याची कल्पना, काहीशी अजवच म्हणावी लागेल. इतिहासात निश्चयाने एक तिथि सांगावी, व्यवहारात दुसरी पाळावी, हा प्रकार मानावयाचा असेल तर आपल्या समितीची सरकारला गरज नाही. समिति सोईचा दिवस ठरविण्यासाठी नेमलेली नाही, तर प्रमाणभूत तिथीचा निर्णय सरकारला हवा आहे, तो देण्यासाठी नेमलेली आहे. तारीख १० डिसेंबर रोजीच मी माझा प्रमाणभूत निर्णय कळविला आहे. तदुत्तर श्री. वेंदे, श्री. खरे आणि श्री. पुरंदरे यांनी ५१ च्या फाल्गुन तिथीलाच मान्यता दर्शविली आहे. डॉ. अप्पासाहेब पवार यांनी आपले मतच कळविले नाही. फाटकांच्या संज्ञाचे निराकरण या टिपणात यथामति केले आहे.

आशा करू की फाटक एक दिवस फाल्गुन तिथीचा स्वीकार करतील.

सौर माघ २२, १८८८.

(११-२-१९६७)

दत्तो बामन पोतदार.

(९) प्रा. न. र. फाटक यांच्या शिवजन्मतिथि निर्णय निवेदनास प्रा. ग. ह. खरे यांचे उत्तर :

प्रा. न. र. फाटक यांचे जुन्या शिवजन्मतिथीबाबतचे समर्थन, म. म. पोतदार, श्री. वा. सी. वेंदे व प्रा. ग. ह. खरे यांची नव्या जन्मतिथीची समर्थने त्यांजकडे पोचल्यावर आले आहे. तेव्हा ही समर्थने त्यांनी वाचली आहेत असे समजण्यास हरकत नाही. प्रा. फाटक व श्री. व. मो. पुरंदरे यांची समर्थने पहिल्या तिघांकडे एकाच वेळी गेली. तेव्हा कदाचित श्री. पुरंदरे यांचे समर्थन प्रा. फाटकांकडे त्यांनी आपले समर्थन देण्यापूर्वी पोचले नसण्याचा संभव, तथापि तेवढ्यामुळे प्रा. फाटकांचे आणखी काही लिहिण्याचे राहिले असेल असे वाटत नाही. प्रा. फाटक यांनी जे लिहिले आहे त्यावर पूर्वी विचार झाला नाही असे नाही. तेव्हा त्यांच्या समर्थनास उत्तर दिल्याने त्यांचे मत बदलण्याची सुतराम शक्यता नाही. तथापि सर्वांची समर्थनेच पुढे जाणार असल्यास प्रा. फाटकांच्या समर्थनास उत्तर मिळाले नाही असा समज होणे किंवा अशी परिस्थिति उत्पन्न होणे युक्त नव्हे म्हणून त्यांस उत्तर देण्याचा अल्प प्रयत्न येथे केला आहे. यात गैरलागू विधानांस उत्तरे देण्याचे शक्य तो टाळले आहे. अगदी आवश्यक तेथेच उत्तर दिले आहे. प्रा. फाटकांच्या समर्थनातील प्रत्येक परिच्छेद प्रथम देऊन नंतर त्यावरील उत्तर दिले आहे.

(१) ‘लोकमान्य टिळकांनी जेथे शकावली’ भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या स्वाधीन केल्यावर चार पाच वर्षांनी शिवजन्मतिथीचा वाद सुरू झाला. जेथे शकावलीत शिवजन्मतिथि फाल्गुन व. ३ शके १५५२ अशी दिली आहे. पूर्वीच्या रुढ वैशाख शु. २ शके १५४९ (इ. स. १६२७) या तिथीशी ती विसंगत असल्याने वाद उपस्थित झाला.

उ. जेथे शकावलीत श. १५५१ दिला आहे, श. १५५२ नाही. पण पुढे वार, नक्षत्र, योग असा तपशील दिला असून तो सर्व गणितदृष्ट्या अचूक आहे. जुन्या कृत्रिमांत अशी अचूकता सापडत नाही.

(२) नंतर शिवभारत (मूळचे अनुपुराण) हा ग्रंथ उपलब्ध होऊन त्याचा जेथे शकावली-तील तिथीला दुजोरा मिळाला.

(३) “वादाच्या काळात फाल्गुनवादी पक्षाला पुष्ट करणाऱ्या तीन कुंडल्या पुढे आल्या. ऊ. वरील तिथीत उत्तर देण्यासारखे काही नाही.

(४) परंतु जेथे शकावली आणि शिवभारत यांचे मूळ तंजावरचा शिलालेख आहे. तो इ. स. १८०३ मध्ये लिहिला गेला म्हणून जेथे शकावलीच्या पूर्वी कित्येक वर्षे इतिहास संशोधकांपुढे असूनही तो इंग्रजी कालगणनेचा म्हणून त्याकडे संशोधकांनी दुर्लक्ष केले होते. आता फाल्गुनवादी त्याचाही आधार घेत असतात.

उ. तंजावरचा शिलालेख कोरून इ. १८०३ मध्ये संपविला. जेथे व शिवभारतकार परमानंद पक्के शिवकालीन आहेत. दोघांचाही तंजावरशी संबंध नव्हता. तसा असल्याचा पुरावा वर दिलेला नाही. मला टाऊक नाही. तंजावरची जागीर शहाजीस मिळाली नव्हती. एकोजीने संपादन केली. यामुळे उसनवारी असलीच तर शिलालेखकाराने शकावली व शिवभारत यांची केली असली पाहिजे. नवतिथिवाद्यांनी लेखाचा आधार घेतला तरी तो

लेख अतिशय उत्तरकालीन आणि अनेक दोषांनी व्याप्त असल्यामुळे त्यावर नवतिथिवाद्यांचा भर नाही. मात्र त्यात शिवजन्माचे वर्ष श. १५५१ प्रमोदत (प्रमोदोऽथ या पादार्धाचे अपभ्रष्ट रूप) असे दिले आहे. तंजावरकडे चालू शक वर्ष देण्याचा प्रघात होता. पण चालू संवत्सर नाम येथे दिले आहे असे धरल्यास संगती लागेल. एरवी प्रमोद संवत्सर श. १५५२ शी जुळते. तंजावरच्या शिलालेखाचा फाल्गुनवादी आधार घेण्यास नाखूष आहेत.

(५) जेथे व शहाजी भोसले यांचा संबंध १६३६-३७ च्या सुमारास आला असे जेथे करीन्यावरून स्पष्ट दिसते. ते लक्षात ठेवल्यास शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर हा संबंध आला याविषयी शंका राहिली नाही. १६४९ पर्यंत कान्होजी जेधे शहाजीराजांबरोबर दंगलोरला (कर्नाटकात) होता. १६४९ मध्ये शहाजी राजांची विजापूरच्या कैदेतून सुटका झाल्यावर तो शिवाजी महाराजांकडे मावळात आला व पुढे तो व त्याचा मुलगा महाराजांच्या सेवेस लागले. याकरिता जेधे भोसले यांच्या संबंधाचा विषय जन्मतिथी-निमित्त विचारात घेता येत नाही. तो शहाजीराजांच्या दिमतीस कर्नाटकात असताना तेथे त्याने ही तिथि महाराजांच्या जन्मानंतर ७-८ वर्षांनी संपादन केली, हे उघड आहे.

उ. जेधे-शहाजी संबंध इ. १६३६ मध्ये आला, तर चिटणीस वाळाजी आवजी व शिवाजी यांचा संबंध मल्हार रामरावाच्या मताने इ. १६४८ मध्ये म्हणजे आणखी १२ वर्षांनी आला. शिवाय जेध्यांनी आपली जन्मतिथिविषयक व इतर टिपणे ठेवली आहेत तर वाळाजी आवजी किंवा त्याचे वंशज यांकडील टिपणे सापडलेली नाहीत. सापडली आहेत ती इ. १८१० साली मल्हार रामरावाने रचलेली बखर. ती शिलालेखानंतरची म्हणजे अधिकच उत्तरकालीन व अनेक चुकीच्या विधानांनी भरलेली म्हणून त्याज्य आहे. मल्हार रामरावाचा जन्म जेध्यांच्या मानाने फारच उशिरा (शिवाजीच्या मृत्यूनंतर १३० वर्षांनी) झाला असल्याने त्याचे म्हणणे मुळीच विचारात घेण्यासारखे नाही.

(६) शकावलीत या तिथीच्या नोंदीमागून १६२९ च्या श्रावणातील व मग त्याच वर्षाच्या चैत्रातल्या घटना लिहिलेल्या आहेत व प्रथम १६३० मधील शिवजन्मतिथि लिहिली जावी हा प्रकार डोळ्यांआड करण्यासारखा नाही. शिवजन्मतिथीची नोंद १६२९ च्या आधी पाहून त्या ठिकाणी काही गडबड असल्याचा संशय उत्पन्न होतो. असे एकाच वर्षातले महिने क्रमाने न देण्याचा प्रकार या शकावलीत पुष्कळ आढळतो. पण वर्षाची गल्लत शिवजन्मतिथीच्या नोंदीत आहे. शिवभारत हे भारत आहे. त्यात १६४९ पर्यंतच्या काही हकीकती दिलेल्या असून एकदम पुढे दहा वर्षे गाळून भारतकार १६५९ मधील अफजलखान प्रकरणावर येतो. जणू काय १६४९ ते १६५९ या दहा वर्षांत शिवाजी महाराज काहीच हालचाल करीत नव्हते. जावळीचे "मोरे" प्रकरण हे या मधल्या काळातले महत्त्वाचे प्रकरण असूनही शिवभारतकार त्याची माहिती देत नाही. तो जेधे शकावलीप्रमाणे शिवकर्तृत्वाच्या साऱ्या तिथि देत नाही. शिवभारतात शिव-जन्माची वेळ आहे. घटका पळे नाहीत.

उ. शकावलीकार विसाव्या शतकातील इतिहासकारांप्रमाणे कालवार इतिहास लिहावयास बसलेला नसल्यामुळे त्याच्या हातून अगदी थोड्या ठिकाणी पुढे मागे झाले आहे पण त्याचे

शेकडा २५ काल गणित व इतर पुरावे यांनी अवूक ठरले आहेत. शिवजन्माचा कालही अवूक आहे. शकावलीकारास काल समजले तसे त्याने घातले. प्रा. फाटक म्हणतात त्या नोंदी इब्राहीम आदिल किंवा लखूजी जाधव यांच्या मरणाच्या आहेत. त्यांचा व जेध्यांचा तसा काहीच संबंध नव्हता. तेव्हा त्यांच्या कालाविषयी जेध्यांना चौकशी करण्याचेही कारण नव्हते. शिवजन्मतिथीची नोंद इ. १६२९ आधी नाही. श. १५५१ (इ. १६२९-३०) मध्ये आहे. इब्राहीम आदिलशहाच्या मृत्यूचा काल नंतरच्या वर्षात घातला आहे. लखूजी जाधवाच्या मृत्यूचा काल अवूक आहे. असा प्रकार पुष्कळदा आढळत नाही. भारतकार चरित्र लिहावयास बसला. कोणता प्रसंग विस्ताराने व कोणते थोडक्यात घ्यावयाचे तसेच कोणते गाळावयाचे हे त्याने ठरविले. तथापि, त्याने मोरे प्रकरण गाळले, हे विधान शिवभारताचे सूक्ष्म वाचन न केल्याचे द्योतक आहे. त्याने या प्रकरणाचा निर्देश शिवभारतात पाच ठिकाणी केला असून १८ व्या अध्यायात यासाठी नऊ श्लोक खर्ची घातले आहेत. तसेच शिवछत्रपतींच्या अफजलखान प्रसंगापूर्वीच्या आयुष्यातील आणखी काही प्रसंगांचा निर्देश [(१) निवाळकरांना पळवून लावणे, (२) घोरपड्यांची रग जिरविणे, (३) अहमदनगर लुटणे, (४) राजपूरीच्या सिद्दीला तंबी देणे] शिवभारतकाराने केला आहे. तो जन्मतिथीबाबत घटका पळे देत नाही हे खरे, पण निशि-रात्री असा उल्लेख आहे. तो जन्मतिथीबाबत घटका पळे देत नाही हे खरे, पण निशि-रात्री असा उल्लेख आहे. तो जन्मतिथीबाबत घटका पळे देत नाही हे खरे, पण निशि-रात्री असा उल्लेख आहे. तो जन्मतिथीबाबत घटका पळे देत नाही हे खरे, पण निशि-रात्री असा उल्लेख आहे. तो जन्मतिथीबाबत घटका पळे देत नाही हे खरे, पण निशि-रात्री असा उल्लेख आहे.

(७) एखादा मनुष्य समकालीन एवढ्यामुळेच तो सर्वथैव विश्वसनीय ठरू शकत नाही. जेधे व शिवभारतकार परमानंद हे दोघे शिवाजी महाराजांचे समकालीन होते म्हणून त्यांनी ग्रथित केलेले सारेच पूर्णपणे विश्वसनीय मानणे सयुक्तिक नाही. या बाबतीत गेल्या २५-३० वर्षांतील समकालीनांनी केलेल्या घटनांच्या कालाचा गोंधळ दाखविणे शक्य आहे.

उ. आम्ही नव तिथिवादी जेधे शकावली व शिवभारत यांतील सारेच विश्वसनीय मानीत नाही. जे इतर बलवत्तर पुराव्याने चूक ठरते ते सोडून देतो. पण हे दोन आधार व जन्मपत्रिका यांच्या आधाराने नवी जन्मतिथि प्रमाण मानीत आहोत. या आधारातील तपशील एकमेकांशी विरोधी नसून जुळता आहे हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. यामुळेच नवी जन्मतिथि विश्वास्य धरीत आहो.

(८) तंजावरचा शिलालेख इ. स. १८०३ चा यामुळे त्याची उपेक्षा होत असली तरी त्यात अनेक प्रसंगांच्या तिथि असून त्यातच इ. स. १६३० हे शिवाजी महाराजांचे वर्ष झालेले आहे व त्याचे जे मूळ तेच शकावली व भारताचे मूळ आहे.

उ. याचा विचार या लेखाच्या चौथ्या परिच्छेदात केला आहे.

(९) शिलालेख तंजावरचा, शिवभारत तंजावरचे आणि जेधे १६४९ पर्यंत (शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर) प्रत्यक्ष तंजावरास नसला तरी त्याच्या आसपास राहिलेला हा योग विचारात घेतल्यास सख्खा-सावत्र, वडील-धाकटा या स्थितीवरून राजघराण्यात जी कारस्थाने शिजतात, त्यांतले शिवाजी महाराजांकडे व्यंकोजीचा धाकटा भाऊ ठरविण्याचे कारस्थान घाटत होते हा तर्क स्वीकारणे भाग पडते व त्या अनुरोधाने जेधे शकावली व शिवभारत यामधील शिवजन्मतिथि संशयात पडते. जेध्यांनी किंवा परमानंदाने ही तिथी

नमूद करणे हे समकालीनत्वामुळेच घडू शकते. याबद्दल जदुनाथ सरकार, गोविंदराव सरदेसाई, भास्करराव जाधव यांच्याशी मी चर्चा केली होती. जाधव, सरदेसाई यांनी मुंबईस १९२७ मध्ये शिवाजी महाराजांची जन्मत्रिशताब्दी साजरी केली त्यावेळी ही चर्चा केली. पुढे जदुनाथांशी खल केला तेव्हा त्यांनी सरदेसाई जाधवांप्रमाणे घरातल्या कारस्थानांचीच शंका बोलून दाखविली व १९२७ हे वर्ष ग्राह्य असे ठासून सांगितले.

उ. शिवभारत तंजावरचे नाही. त्याची सर्वोत्तम प्रत कोल्हापुरास राजोपाध्ये घराण्यात मिळाली. ती भा. इ. सं. मंडळात आहे. जेथे थोडे दिवस गहाजोबरोबर होते. बहुतेक दिवस महाराष्ट्रातच होते हे त्यांच्या शि. च. सा. खंड २ व ऐ. फा. सा. खंड १ मधील पत्रांनी सिद्ध होते. नवतिथिवादी तंजावरच्या शिलालेखास महत्त्व देत नाहीत. तंजावरास काही कारस्थान झाल्याचा इतिहासात दाखला नाही. कल्पना वाटेल त्या करता येतील. शिवाय लहान-मोठे ठरविण्याचे कारस्थान झाले असल्यास त्याचा परिणाम येथे काहीच झालेला दिसत नाही. लेखात शिवाजी मोठा (जन्म श. १५५१) व व्यंकोजी लहान (जन्म श. १५५२) असेच सांगितले आहे. इ. १६२७ साल लेखकारांनी घेतले असते तर शिवाजी आणखी मोठा ठरता. श्री. फाटक यांनी त्यांस वाटली ती चर्चा केली असेल. पण ती प्रमाणभूत पद्धतीने पुढे आलेली नाही. जाधव, सरकार व सरदेसाई यांच्या लेखी आक्षेपांचा विचार झाला आहे.

(१०) १६२७ चे बहुतेक सर्व पुरस्कर्ते आज कालाधीन झालेले आहेत, अशी आज फाल्गुनवाद्यांना एक प्रकारे कालाची अनुकूलता आहे.

उ. हे समर्थन होऊ शकत नाही. नवतिथिवाद्यांपैकी खरे, वैद्य, पटवर्धन, मेहेंदळे, दिवेकर, आपटे इ. वैशाखवाद्यांपेक्षाही अधिक विद्वान निघून गेले आहेत. पण नवतिथिवाद्यांचे सुदैव हे की, नवीन पिढीतील सर्व होतकरू अभ्यासक जुन्या तिथीचा त्याग करून नव्या तिथीचा स्वीकार आपुलकीने करीत आहेत. पुराणतिथिवाद्यांचा काळाने केलेला हा पराभवच होय. आता यापुढे पुराणतिथिपुरस्कर्ता निघणे प्रायः अशक्य आहे.

(११) हा वाद राजवाडे यांनी १९०० साली लोकांपुढे ठेवला. लो. टिळकांनी त्यात लक्ष घालून "केसरी" त एक लेख लिहिला. दोघांनी ज्योतिर्गणिताच्या साहाय्याने विचार करून १६२७ वैशाख कायम ठेवला. फक्त दोघांनी मानलेल्या तिथीत आगेनागे असा एकेका दिवसाचा फरक आहे. जेथे शकावली टिळकांनी भारत इतिहास संशोधक मंडळाला दिली. ती देताना त्यांनी नवी तीथ आपल्या प्रस्तावनेखाल लिहिलेल्या मजकुरात निदर्शनास आणली आहे, पण मान्यता दर्शविली नाही. त्या मजकुरातले शब्द त्या तिथीबद्दल त्यांची साशंकताच दर्शविणारे आहेत. टिळकांनी वादात लक्ष घातले नाही.

(१२) पहिल्या वादाचे मूळ उत्पादक राजवाडे हे १९२६ पर्यंत जिवंत होते. जेथे शकावलीवरून झालेला वाद त्यांना माहिती होता. तथापि त्यांनी १९२२ मध्ये प्रसिद्ध "केलेल्या " राधामाधवविलासचंपू " च्या प्रस्तावनेत (पान ५६ वर) शिवाजी महाराजांचा जन्मतिथि वैशाखातील असा स्वच्छ निर्णय लिहून टाकला आहे.

उ. या वादात प्रतिपक्षी कोण होते हे पाहण्यापेक्षा त्यांनी केव्हा काय लिहिले याचा विचार केला पाहिजे. कै. राजवाड्यांनी इ. १९०० मध्ये लिहिले ते फार जुने झाले. त्यात चर्चा अशी विशेष नाहीच. आहे तीत त्यांनी मल्हार रामराव व शिवदिग्विजयकार यांनी दिलेले जन्मकाल अविश्वास्य ठरविले आहेत आणि कै. का. कृ. लेले यांचे श. १५४९ वैशाख शु. ५ सोमवार

असा तपशील देणारे टिपण विश्वास्य ठरविले आहे. कै. राजवाडे संपादित " राधामाधवविलासचंपू " श. १८४४ (इ. १९२२) मध्ये प्रकाशित झाला. तोवर नवी तिथि देणारे आधार शिलालेख व शकावली असे दोनच होते. शिवभारत नुक्तेच पुढे येत होते. ते आधार त्याज्य का याची कारणे न देता परिस्थितीच्या आधाराने राजवाड्यांनी श. १५४९ हे जन्मवर्ष ठीक असे चंपूत ठोकून दिले आहे. त्यांचा हा युक्तिवाद मी मानावयास तयार नाही. लोकमान्य टिळकांनी बराच ऊहापोह करून श. १५४९ वैशाख शुद्ध १ (२ नव्हे) असा तिथिनिश्चय तात्पुरता केला. लोकमान्यांनी अधिक लक्ष घातले नाही हे खरे. लक्ष घातले नाही हे चूक आहे; पण ते अधिक लक्ष घालते तर शिलालेख त्यांना त्याज्य ठरवावा लागला असता आणि जेथे शकावलीचा एकाकी विरुद्ध पुरावा म्हणून विषय वादग्रस्त असा निकाल द्यावा लागता. पण टिळकांनी त्याविषयी कोठे लिहिले नाही. यामुळे त्यांचे मत काय होते हे ठाऊक नाही.

(१३) टिळक व राजवाडे यांचे हे घोरण ध्यानात घ्यावयाला पाहिजे. हे दोघे आजच्या कोणाही फाल्गुनवाद्यांहून संशोधन क्षेत्रात किती तरी पटीने जास्त योग्यतेचे होते.

उ. विसाव्या शतकात इतर पुरावे असताना आप्तवाक्यास काडीइतकेही प्रमाणत्व नाही. येथे योग्यतेचा प्रश्न नसून कै. राजवाडे व कै. टिळक यांचे आधार कोणते व त्यांवरून त्यांनी निगमन काय केले हा प्रश्न आहे. दोघांच्याही पुढे नव्या तिथीच्या बाजूचे केवळ तंजावरचा शिलालेख व जेथे शकावली असे दोन आधार, राजवाड्यांनी तंजावरचा शिलालेख श. १८२८ (इ. १९०६) व भारत इतिहास संशोधक मंडळाने जेथे शकावली श. १८३८ (इ. १९१६) मध्ये प्रकाशित केल्यावर आले. पैकी शिलालेखाचे प्रामाण्य राजवाड्यांस कबूल नव्हते. टिळकांनी त्याविषयी कोठे लिहिले नाही. यामुळे त्यांचे मत काय होते हे ठाऊक नाही. म्हणून जेथे शकावली एकाकी राहिली. मात्र जुन्या आधारांच्या तिथीची वासलात टिळकांनी अधिक चांगली लावली आहे.

(१४ व १५) आता १६२७ हे वर्ष आणि वैशाख हा महिना व द्वितीया ही तीथ का मानावी या प्रश्नाकडे वळतो. ग्रेट डफच्या इतिहासाने १६२७ वैशाख शु. २ ही जन्मतिथि प्रचलित केली व त्याने तत्कालीन मल्हार रामराव चिटणीस यांचा वखर पाहिलो होती. परंतु जन्मतिथि चिटणीसी वखरीतून घेतली असे तो म्हणत नाही. डफ इतिहासाची साधने साताच्यास भोसल्याचे दप्तर पाहून जमवत होता. पेशवे दप्तर खंड ४२ मध्ये त्याच्या या कामाची माहिती आहे. त्याच्यापुढे दप्तरातील लेखी पुरावा आणि छत्रपतींच्या घराण्यातील शिवजन्मतिथीची परंपरा यांचा आधार असल्याशिवाय त्याने वर्ष, महिना, तिथि वगैरे कालमान मनसोक्त ठरविले असे म्हणणे अतिशय धाष्टर्चाचे आहे. चिटणीसाच्या शिवचरित्रावरून डफने शिवाजी महाराजांची जन्मतिथि घेतली असे मानले तरी चिटणीसाला अग्राह्य का समजायचे हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. चिटणीस हे बाळाजी आंबजीचे वंशज, वंशपरंपरेने छत्रपतींचे दप्तरदार, त्यांच्यापुढे जन्मतिथीचा लेखी पुरावा नसेल असे क्षणभर मानले तरी त्याच्या माहितीत शिवजन्माची तीथ, वर्ष, परंपरेने निश्चितपणे ठाऊक असण्याचा संभव नाकारण्याजोगा नाही. छत्रपतींचे आश्रित, त्यांच्या आश्रयाने जगलेले—शिवछत्रपती संवधात निष्ठा मोठी—त्यांच्या घराण्यात शिवचरित्र लिहिताना लेखी पुरावा नसेल तर बळकट स्मृतीची पूर्वपरंपरा खात्रीने असली पाहिजे. शिवचरित्रातील इतर प्रसंगांच्या ज्या तिथि दिल्या आहेत त्यांत चूकही असेल. पण मूळ पुरावांच्या जन्मदिवसाची चूक चिटणीस करणार नाही असा माझा विश्वास आहे. शिवछत्रपतीमागून झालेल्या छत्रपतींची

अर्थ करताना शब्दांची पुष्कळच जोडाताण करावी लागली आहे. शिवाय टिळकांनाही हे श्लोक किती जुने आहेत हे ठरविता आले नाही. शिवदिग्विजयातील हे तीन श्लोक त्याहूनही (शिवदिग्विजय गद्याहून का चिटणीशी बखरीहून?) जुने असावेत असे वाटते. निदान श्लोक व चिटणीस यांनी दिलेली तीथ व वार एकच आहेत एवढेच टिळकांनी म्हटले आहे. तसेच कालवाचक पदे संदिग्ध नाहीत असे म्हटले आहे, चूक नाहीत असे म्हटलेले नाही. श्लोक मला शिवदिग्विजयकाराचेच वाटतात. यामुळेच त्यात चुका आहेत.

(१९, २०) वस्तुतः असल्या वादात सरकारने लक्ष घालू नये. परंतु शिवजन्म दिवसाची सुट्टी द्यावी लागते म्हणून सरकारला या विषयात पडण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. आजवर वैशाख चालला, पण लोक फाल्गुन का नाही असा प्रश्न विचारतात, तेव्हा याचा एकदा निर्णय करून टाकावा ही सरकारची दृष्टी योग्य आहे. परंतु जोवर दोन परंपरा आहेत तोवर हा वाद सरकारच्या मान्यतेने मिटणारा नाही. प्रश्न विचारले जातीलच. फाल्गुनाचा संशय मी व्यक्त केला आहे. तो सोडून विचार करावयाचा तर माझी नम्र विनंती आहे की, आजवरची वैशाख परंपराच सरकारने कायम ठेवावी. पूर्वी ब्रिटिश राजवटीत राजाचा जन्मदिवस सोयीप्रमाणे कोणता तरी ठरवून त्या दिवशी सुट्टी द्यावयाची व तो पाळावयाचा अशी रीत होती. ती ब्रिटिशांची एवढ्याचसाठी न झिडकारता तिला अनुसरून वैशाखाची परंपरा चालू ठेवावी. गेली शंभर वर्षे ती लोकांच्या सवयीची झालेली आहे. फाल्गुनाला मान्यता द्यावयाची असेल तर त्या महिन्यातली तीथ खरी नसून सोयीची आहे म्हणून मान्यता द्यावी.

उ. सरकारने तज्ज्ञांची समिती नेमली आहे. हेतू हा असावा की, त्यांनी तिथि निश्चय केला तर तो स्वीकारून त्याप्रमाणे सुट्टी द्यावी. तज्ज्ञांचा निर्णय दिल्यावर लोक विचारणार नाहीत. म्हणून तज्ज्ञांनी एकमुखी निर्णय दिला तर उत्तमच. पण हायकोर्ट व सुप्रीम कोर्ट यातही कधी कधी बहुमताने निर्णय होऊन निकाल देतात. तसे येथेही अवश्य करावे. परंपरा नव्हती. प्रथम टिळकांनी इ. १८९६ मध्ये वैशाख शुद्ध द्वितीयेस उत्सव चालू केला. नंतर त्यांनीच इ. १९०० मध्ये वैशाख शुद्ध प्रतिपदा जन्मोत्सवाची तिथि ठरविली आणि इ. १९२२ पासूनच नवतिथिवादी व पुराणतिथिवादी असे दोन तट पडले व दोन उत्सव चालू झाले. तेव्हा जुनी तिथि १०० वर्षे लोकांच्या सवयीची झाली आहे हे म्हणणे लटकें पडते. संशोधनाने ठरलेली म्हणून नवी तिथीच सरकारने प्रमाण मानावी.

--प्रा. ग. ह. खरे

(१०) स. म. द. वा. पोतदार यांचे प्रा. न. र. फाटक यांच्या टिपणांबद्दल विचार :

(पुरवणी)

पूर्वीच्या वादात वैशाखवादी फाल्गुनी शिवजन्मतिथीस "तोतया मिति" म्हणत; आणि असा संशय प्रकट करीत की, जेथे शकावली शिवजन्माच्या गणिताला उतरणारा असा तपशील देते, तेव्हा ही फाल्गुनी तिथि मुद्दाम रचली असावी. असा संशय काढून त्याला तंजावर शिलालेखातील ज्येष्ठ कनिष्ठ उल्लेखावरून संशयाच्या जाळ्यात बुद्धीला गुंतवतात आणि नाही नाही त्या कल्पना आणि संशय घेऊन अडून बसतात. या मुद्याच्या स्पष्टीकरणार्थ तंजावर शिलालेखातील उताऱ्यांच्या आधारे थोडासा प्रपंच करतो. (तंजावर शिलालेख प्रत राजवाडे यांनी प्रभात मासिकात शके १८२८ त छापलेली पाहावी.)

(१) पृष्ठ १४ "शाहजी राजानी.....शिवनेरी गडास जाऊन (ज्येष्ठ पुत्र) संभाजी राजाची लग्न सित्वी केले.....तेव्हा शाहजीराजाची दुसरी स्त्री जिजाईवाईसाहेब पूर्ण गर्भ होते.....तो शालीवाहन शके १५५१ त्यास इंग्रजी वर्ष सन १६२८ इसवी प्रमोदत संवत्सरी प्रभव होऊन पुत्रोत्पन्न जाहला. सर्वेच शाहजी साहेब यांचे पोटी पुत्र संतान जाहले त्या पुतास येकोजी राजे म्हणून नाव ठेविले.....येकोजीराजे जन्मले ते शालीवाहन शके १५५२ प्रजोत्पत्ति संवत्सर".

टीप.--पिले जंत्रीप्रमाणे शके १५५१ = शुक्ल संवत्सर. १५५२ = प्रमोद, १५५३ = प्रजापती.

(२) पृष्ठ १८ "तेव्हा शाहजीराजानी ज्येष्ठ भार्येपासून जाहली संतती येकोजीराजे जाहले, करिता वयान धाकुठे जाहले तरी मानास हेच वडील म्हणऊन आपले यीव-राज्यपदे व्यंगळूर तक्त ही शके १५६२ विषु संवत्सरी (पिलेप्रमाणे १५६३ = विक्रम १५६३ = वृष) आपले कुलदैवतही येकोजीराजास देऊन आपली विरुदे समग्रही येकोजीराजास देऊन शिवाजी राजास सातार पुणे प्रांताचे राज्यास शके १५६२ विषु संवत्सरी तक्त वांघून पाठविले."

(३) पृष्ठ २२ "शिवाजीराजे वरप्रसादी आणी शूर ही, कोठ गेल्याही जयच पावणार." पृष्ठ ४६ "तदनंतरं शिवाजी राजास वडील सावत मातोश्री तुकाई आऊसाहेब यांचे उदरी जन्म पावले येकोजी महाराज, यांस पेंसजी शाहजी राजांनी येकोजी राजे वडील संतती करिता कुलदैवत व अपली पहिलीलें विरुदे व अल्लीयदलशाहांनी सदर वकशीस केले तेव्हां प्राप्त जाहली विरुदे दिले होते. ते येकंदर विरुदे देऊन, व घोड्यावरील अंबारीही येक देऊन.....व्यंगळूर राज्यास पाठविले त्यांनी व्यंगळूरीच राज्य करीत अस्तां (पृष्ठ ४३ शिवाजी महाराज.....दक्षिण प्रांती व्यंगळूरासहीत व चंदी प्रांतही सन १६८८ इसवीस घेऊन)."

वरील उताऱ्यावरून हे स्पष्ट आहे की शिलालेखकार शिवाजीचा जन्म ५१ त व येकोजीचा जन्म १५५२ त मांडून एकोजी वयाने लहान असे स्पष्ट लिहिले. येकोजीकडे मानाची वडिलकी देतो. वयाची नव्हे. तेव्हा मानाच्या वडिलकीचा घोटाळा किंवा कोडे घटकाभर समजले तरी आपणांस सध्या फक्त जन्मतिथीचा विषयच बघावयाचा आहे. तेव्हा शिलालेखकार स्पष्टपणे शिवाजी जन्म ५१ त देतो, आणि मानाची वडिलकी येकोजीकडेच ठेवतो.

अशा स्थितीत फाटक टिपणातील "शिवाजी महाराजांकडे व्यंकोजीचा धाकटा भाऊ ठरवण्याचे कारस्थान घाटत होते. हा तर्क स्वीकारणे भाग पडते" हे विधान अगदीच अनाकलनीय ठरते. व्यंकोजी शिवाजीचा वयाने धाकटा भाऊ होता. हे विधान सर्व पक्षाला मान्य आहे. मानाची वडीलकी हा अगदी निराळा विषय आहे. त्याचा जन्म-तिथीवर काहीच परिणाम होत नाही. शिवाय मानाच्या वडीलकीचा प्रश्न तंजावर शिलालेखकारानेच उत्पन्न केलेला आहे आणि त्यात जेथे प्रभृतींना ५१ ची तिथि घुसडून काहीच लाभ होण्यासारखा नव्हता. यामुळे कारस्थानाच्या शंकेला वृद्ध नाही. वुडाचा भास देखील नाही. मग वास कुठला? फाटक टिपण सांगते की शहाजी पुत्र व्यंकोजीचे शकावलीत ठिकाण नाही. म्हणजे जर व्यंकोजीच्या जन्माची तिथि जेथे शकावलीत नाही असा अभिप्राय घेतला, तर त्या कारस्थानी मंडळींनी शिवाजीची ५१ ची तिथि वनविली त्यांना व्यंकोजीची तिथि वनविणे अवघड होते की काय? तेव्हा असे भ्रम टाकून द्यावेत हे उत्तम.

फाटक टिपण.—त्याने (कान्होजीने) ही तिथी महाराजांच्या जन्मानंतर ७-८ वर्षांनी संपादन केली—प्रश्न असा की जेथे शकावली कान्होजीने केली किंवा त्या उद्योगाचा आरंभ केला हे म्हणण्याला आधार काय? जेथ्यांच्या घराण्यात सापडली म्हणून जेथे शकावली हे नाव प्रचारात आले. जेथे घराण्यात मिळालेल्या या तिथ्या कोणी, केव्हा आणि कशा मिळविल्या याबद्दल आपल्याला काडीमात्र माहिती नाही—संभव असा आहे की, त्याकाळी थोरांच्या घराण्यातून एखादा चिकित्सक पुरुष असले उद्योग करी. पुष्कळशा कवितांच्या वाडांतून मध्येच तुरळक एखादी मितीच नोंदलेली आढळते. कोटे मित्यांच्या टिपणाच्या स्वतंत्र वहा आढळतात. जेथे, शिवापूरकर, होनप, अशा घराण्यातून तुटक, त्रोटक किंवा सविस्तर अशा शकावलीच्या नोंदी आढळलेल्या आहेत. अशा शकावल्यांची रचना जुन्या टिपणावरून, एखादा विचक्षण पुरुष मागाहूनही करतो; तेव्हा जेथे शकावली प्रकरणी कान्होजीचा, शिवाजीचा, शहाजीचा संबंध आणि त्याच्या पित्यांची जुळणी जेथे शकावलीच्या प्रामाण्याच्या प्रकरणी आवश्यक तर नाहीच, परंतु विशेष उपयुक्तही ठरण्यासारखी नाही. एकदा संशयाच्या मोक्यात मन अडकून वाट चुकली की, मोठ्या मोठ्या मातवरांच्याही फसगती होतात.

शिवजन्मतिथी संबंधाने ५१ च्या नोंदीची आज उपलब्ध झाली आहे तितकी बळकट प्रमाणे क्वचितच हाती येतात. म्हणून नवीन तिथीचा सप्रमाण पुरस्कार निःसंकोचपणाने करताना कुणाही तथ्यसंशोधकाचे मन उल्लसित झाल्याशिवाय राहाणार नाही. शिवजन्म-तिथीचा निर्णय प्रमाणांच्या कसोटीवर घासून निःशंकपणे जनतेस सादर करता आला, तर ती मोठी सार्वजनिक सेवा होईल. यासाठी आमचे मित्र कै. वा. प्रो. महादेव रामचंद्र परांजपे यांनी कै. वा. दत्तोपंत आपटे यांच्याशी सहकार करून वर्थ डेट ऑफ शिवाजी अशी एक छोटीशी इंग्रजी पुस्तिका मुद्दाम प्रसिद्ध केली. तीतही या प्रश्नाचे सत्य स्वरूप थोडक्यात पण उत्तम प्रकारे विशद केले आहे. नवी शिवजन्मतिथि स्वीकारण्यात विद्वानांनी खळखळ करण्याजोगे एकही वास्तविक कारण नाही. म्हणून आपल्या समितीचा एकमुखी निर्णय झाल्यास कोणालाही आनंद वाटे.

(११) डॉ. आ. ग. पवार यांचे निवेदन :

पूर्वीपासून चालत आली तीच तिथी चालू ठेवावी. कारण नवीन जो पुरावा पुढे येतो तो देखील पुष्कळ जुनाच आहे. शिवाय हा पुरावा "निर्णायक" असा मानता येणार नाही. कारण तोही घरचा असा नाही. दुसऱ्यांनी लिहून ठेवलेला असा तो आहे. यास्तव शिवाजी सारख्या युगपुरुषाच्या जन्मतिथीचा वाद पुन्हा निघाला नसता तर बरे झाले असते असे मला वाटते.

आ. ग. पवार.

(१२) प्रा. न. र. फाटक यांचे पत्र :

श्री. निमंत्रक यांचे सेवेसी, कृ. सा. न. वि. वि.

मी माझे लेखी म्हणणे पाठविल्यावर त्यावर विरोधक इतरांनी आक्षेप करावे आणि त्याचा प्रतिकार करावा अशी माझी सुरुवातीस कल्पना नव्हती. शासनाने आताच वाद मिटवावा अशी सूचना केली आहे. परंतु हा वाद कायमचा निकालात निघणे शक्य नाही.

ज्ञानाचा विषय हा लोकशाही बहुमताचा विषय नाही, हे सुद्धा यासंबंधात ध्यानात ठेवणे बरे. लोकमान्य टिळकांनी एकदा या प्रश्नास अनुलक्षून व्होटांच्या संख्याधिक्याने हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करून नवे असे लिहून ठेवले आहे.

माझ्या म्हणण्यावर घेतलेल्या आक्षेपावर माझ्यापाशी उत्तर नाही असे नाही, परंतु हा उत्तर प्रत्युत्तराचा विस्तार आवरणारा नसल्याने मी उत्तर देण्याचा यत्न केला नाही. उत्तर प्रत्युत्तरे यांवरणारी नाहीत याला प्रस्तुत प्रकरणी म. म. श्री. दत्तो वामन पोतदारांच्या लेखनाचा आहे. त्यांनी एकदा आक्षेप लिहून काढले, परंतु तेवढ्यावर त्यांचे समाधान झाले नाही म्हणून त्यांनी आणखी थोडे पुरवणी लेखन केले आहे. मी असे समजत होतो, अनेक वर्षांच्या विचारांनी जे मत पक्के झाले ते एकदा खुलाशासह मांडल्यावर पुनः नवे लेखन कोणी करणार नाही. परंतु माझा हा समज म. म. श्री. पोतदारांचा नसल्याने त्यांनी त्रिवार लेखन केले. त्यांच्या लेखनात फटी आहेत. परंतु मी त्यात शिरलो नाही. समक्ष वाद करावा, असेही तारीख २७ फेब्रुवारी १९६७ च्या बैठकीत बोलणे निघाले होते. तथापि त्या बोलण्याचाही शेवट नाही, हे लक्षात घेऊन मी काहीच बोललो नाही.

शासनाने कोणतीही तिथि मानली तरी हा वाद मिटला, असे होणार नाही. विधानसभेत हल्ली जसे याबद्दल प्रश्न विचारले जातात तसे पुढेही विचारले जातील व मग नेमलेल्या मंडळाच्या बहुमताचा निर्णय स्वीकारला असे सांगावे लागेल. हा प्रश्न बहुमताचा नाही, हे वर म्हटलेले आहे. एकाच मताच्या पुष्कळ व्यक्ती मंडळात नेमल्या गेल्याने बहुमत बैठकीपूर्वीच ठरले होते.

शेवटच्या बैठकीत मला १६३० फाल्गुन व. २ ही तिथी मान्य नसल्याचे मी सांगितलेच आहे.

हा मजकूर शासनाकडे पाठवावा. कळावे ही विनंती.

तारीख २७ फेब्रुवारी १९६७.

आपला नम्र.

न. र. फाटक

(१३) समितीच्या दुसऱ्या सभेचा अहवाल :

छत्रपती शिवाजी महाराज यांची जन्मतिथि निश्चित करण्यासाठी शासनाने, शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, निर्णय क्रमांक ए. एन्. एम्. १०६५-ऊ-८६१४५, दिनांक ३ नोव्हेंबर १९६६ अन्वये नेमलेल्या समितीची मुदत २८ फेब्रुवारी १९६७ पर्यंत, शासन निर्णय, शिक्षण व समाज कल्याण विभाग, क्रमांक ए. एन्. एम्. १०६५-ऊ, दिनांक २९ डिसेंबर १९६६ अन्वये वाढवून मिळाली. पहिल्या सभेत ठरल्याप्रमाणे प्रत्येक समिती-सभासदाने शिवजन्मतिथी संबंधीचे आपआपले टिपण तयार करून ते निमंत्रकाकडे तारीख १० जानेवारी १९६७ पर्यंत पाठविले. निमंत्रक डॉ. दीक्षित यांनी ह्या सर्व टिपणांच्या प्रती प्रत्येक सभासदाकडे रवाना केल्या. खालील सभासदांनी आपल्या टिपणांत फाल्गुन वद्य तृतीया शके १५५१ या जन्मतिथीचा पुरस्कार केला :—

१. म. म. द. वा. पोतदार,
२. प्रा. ग. ह. खरे,
३. श्री. वा. सी. बेंद्रे,
४. श्री. व. मो. पुरंदरे.

X १ न. र. फाटक

प्रा. न. र. फाटक यांनी वैशाख शुद्ध द्वितीया शके १५४९ ही जन्मतिथि असावी असे मत आपल्या टिपणांत मांडले. या त्यांच्या टिपणावर उत्तर म्हणून प्रा. ग. ह. खरे व म. म. पोतदार यांनी आपआपली नवी टिपणे पाठविली. या दोन्ही टिपणांच्या प्रतीही सर्व सभासदांस त्यांच्या अवलोकनार्थ पाठविल्या.

डॉ. पवार यांनी आपले टिपण न पाठविता समितीच्या दुसऱ्या सभेस हजर राहून आपले मत तथे सांगू असे कळविले. सर्व सभासदांच्या सोईनुसार समितीची दुसरी सभा दिनांक २७ फेब्रुवारी १९६७ रोजी दुपारी १ वाजता बोलाविली. सभेस खालील सभासद हजर होते :—

१. म. म. द. वा. पोतदार,
२. प्रा. न. र. फाटक,
३. डॉ. अप्पासाहेब पवार,
४. प्रा. ग. ह. खरे,
५. श्री. वा. सी. बेंद्रे,
६. श्री. व. मो. पुरंदरे,
७. डॉ. मो. गं. दीक्षित (निमंत्रक).

सभेची सुरुवात व्हावयाच्या अगोदर प्रा. फाटकांच्या टिपणांस उत्तर म्हणून प्रा. पोतदार यांच्या नव्याने आलेल्या "पुरवणी" टिपणाच्या प्रती सर्व सभासदांस दिल्या. सभेस सुरुवात झाल्यावर डॉ. पवार यांना त्यांचे मत विचारण्यांत आले, तेव्हा त्यांनी आपले मत तोंडी सांगितले. ते म्हणाले की, "पूर्वीपासून चालत आली तीच तिथि चालू ठेवावी. कारण नवीन जो पुरावा पुढे येतो आहे तो देखील पुष्कळ जुनाच आहे. शिवाय हा पुरावा "निर्णायक"

असा मानता येणार नाही. कारण तोही घरचा असा नाही. दुसऱ्यांनी लिहूनच ठेवलेला असा तो आहे. यास्तव शिवाजी सारख्या युगपुरुषाच्या जन्मतिथीचा वाद पुन्हा निघाला नसता तर वरे झाले असते, असे मला वाटते." असे हे आपले मत त्यांनी मग लिहून दिले.

प्रा. फाटक यांना त्यांचे मत विचारले असता ते म्हणाल की, "माझ्या टिपणांत 'वैशाख परंपराच' सरकारने चालू ठेवावी व 'फाल्गुन' ला मान्यता द्यावयाची असल तर त्या महिन्यातील तीथ खरी नसून सोईची आहे म्हणून मान्यता द्यावी असे मी म्हटले आहे. हे माझे मत कायम आहे".

डॉ. दीक्षित यांना श्री. वेंद्रे यांनी, "आपल्या मते खरी शिवजन्मतिथि कोणती, हे आपण सभेस सांगावे", असे विचारले असता डॉ. दीक्षित यांनी सांगितले की आपल्याला फाल्गुन वद्य तृतिया मान्य आहे.

सभेत तिथीबद्दल एकमत न झाल्यामुळे सभेचा वृत्तांत, सभेत झालेले मतप्रदर्शन व सभासदांनी पाठविलेली टिपणे ही सर्व सरकारकडे पाठवून द्यावी व याबद्दलचा निर्णय सरकारवरच सोपवावा असे या बैठकीत ठरले. प्रा. फाटक यांनी आपणास फाल्गुन वद्य तृतिया ही तिथी मान्य नसल्याचे तदनंतर लेखी निवेदन निमंत्रकांकडे पाठवून तेही शासनाकडे पाठविण्यास सांगितले.

दिनांक २७ फेब्रुवारी १९६७.

मो. गं. दीक्षित,
निमंत्रक,
शिवजन्मतिथी-समिती,
व संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व.

(१४) शासनाचा निर्णय कळविणारे पत्र :

महाराष्ट्र शासन

डो. बे. देसाई,
अवर सचिव.

अ. शा. क्रमांक ए. एन्. एम्. १०६६-ऊ-४६४५,
शिक्षण व समाजकल्याण विभाग,
सचिवालय विस्तार भवन, मुंबई-३२,
दिनांक ९ मे १९६७.

प्रिय डॉ. दीक्षित,

कृपया आपले क्रमांक ९९ शिजस-५२९, दिनांक १ मार्च १९६७ चे छत्रपति शिवाजी महाराज यांची जन्मतिथि निश्चित करण्यासंबंधीचे पत्र अवलोकन करावे.

ठाम पुरावा उपलब्ध होईपर्यंत किंवा इतिहासतज्ञांत एकवाक्यता येईपर्यंत शासनाने समारंभाच्या सोईसाठी जुनीच तिथि म्हणजे वैशाख शुद्ध द्वितीया शके १५४९ (इ. स. १६२७) ही चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे. कृपया सदस्यांस तसे कळविण्याची व्यवस्था करावी.

कळावे.

आपला स्नेहांकित,
डो. बे. देसाई.

प्रति :—

डॉ. मो. गं. दीक्षित,
संचालक, पुराभिलेख व पुरातत्व विभाग,
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

? द्यातेनार शुक्रवार काश्मिनार? ८-२१ बेंडे